

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСОБИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З
СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.2319
спеціальності: 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
Орловська Вікторія Ігорівна

Керівник: доцент кафедри соціальної педагогіки та
спеціальної освіти, доцент,
кандидат педагогічних наук Мацкевіч Ю. Р.

Рецензент: _____

Запоріжжя
2020

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 84 с., 65 джерел.

Об'єкт дослідження – виховання дітей з спадщині В. Сухомлинського.

Предмет дослідження – засоби і особливості виховання дитини у педагогічній спадщині В. Сухомлинського.

Мета дослідження полягає у визначенні та обґрунтуванні соціально-педагогічних засобів виховання дітей у педагогічній спадщині В. Сухомлинського.

Методи дослідження: аналіз та узагальнення філософських, педагогічних, психологічних і соціологічних джерел для визначення поняттєво-категоріального апарату дослідження; узагальнення педагогічного досвіду В. Сухомлинського шляхом аналізу наукових праць з метою розкриття ролі В. Сухомлинського щодо виховання дитини та вивчення використання його здобутків у сучасній педагогічній практиці.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що: досліджено виховне середовище у педагогічній спадщині В. Сухомлинського і соціально-педагогічні засади його формування, здійснено їх філософсько-педагогічне осмислення; розкрито засоби виховання дітей з спадщині В. Сухомлинського.

Матеріали дослідження можуть бути використані: як теоретико-методологічна основа прикладних досліджень з соціальної педагогіки; у практичній роботі педагогічних працівників, соціальних педагогів, діяльність яких спрямована на актуалізацію та оптимізацію виховного впливу різних соціальних інститутів на дитину, підвищення виховного потенціалу середовища; а також під час викладання курсів для студентів педагогічних університетів.

РОЗВИТОК, ВИХОВАННЯ, ДИТИНСТВО, ВИХОВНА СИСТЕМА, ВИХОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ, ВИХОВАННЯ ДИТИНИ, КАЗКА, ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ, ПРИРОДА.

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Теоретичні засади виховання дітей у педагогічній спадщині В. Сухомлинського.....	11
1.1. Проблема розвитку і виховання дитини в контексті сучасних концепцій самоцінності дитинства.....	11
1.2. Зміст виховання особистості за педагогічним доробком Василя Сухомлинського.....	18
1.3. Упровадження ідей В. Сухомлинського у навчально-виховний процес школи.....	30
Розділ 2. Дослідження соціально-педагогічних засобів виховання дітей з спадщині В. Сухомлинського.....	40
2.1. Соціально-педагогічні засади виховання дитини з спадщині В. Сухомлинського.....	40
2.2. Вплив казки на виховання всебічно розвинутої особистості дитини.....	47
2.3. Засоби та форми естетичного виховання дітей у поглядах В. Сухомлинського.....	56
Висновки.....	82
Список використаних джерел.....	85

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Запорізький національний університет

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра соціальної педагогіки та спеціальної освіти

Рівень вищої освіти магістерський

Спеціальність Соціальна робота

Освітня програма Соціальна педагогіка

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

Н.В. Заверико

«___» _____ 2020 року

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТОВІ (СТУДЕНТЦІ)

Орловській Вікторії Ігорівні

1. Тема роботи Соціально-педагогічні засоби виховання дітей з спадщині В.О. Сухомлинського

керівник роботи доцент, кандидат педагогічних наук Ю. Р. Мацкевіч

затверджені наказом ЗНУ від «14» липня 2020 року № 1032-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз філософських, педагогічних, психологічних і соціологічних джерел

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити проаналізувати проблему розвитку і виховання дитини в контексті сучасних концепцій самоцінності дитинства; розкрити зміст виховання особистості за педагогічним доробком Василя Сухомлинського; визначити і розкрити соціально-педагогічні засади та особливості виховання дитини у спадщині В. Сухомлинського; дослідити засоби та форми естетичного виховання дітей у поглядах В. Сухомлинського.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)

:

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Мацкевіч Ю.Р., доцент		
Розділ 1	Мацкевіч Ю.Р., доцент		
Розділ 2	Мацкевіч Ю.Р., доцент		
Висновки	Мацкевіч Ю.Р., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	квітень-травень 2020	виконано
2	Розробка змісту роботи	липень 2020	виконано
3	Написання вступу роботи	серпень 2020	виконано
4	Написання 1-го розділу роботи	серпень-вересень 2020	виконано
5	Написання 2-го розділу роботи	вересень-жовтень 2020	виконано
6	Написання висновків роботи	жовтень 2020	виконано
7	Оформлення роботи	листопад 2020	виконано
8	Проходження передзахисту	листопад 2020	виконано
9	Проходження нормоконтролю	листопад 2020	виконано

Студент _____ В. І. Орловська

Керівник роботи _____ Ю. Р. Мацкевіч

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ В. В. Апухтіна

ВСТУП

За умови глобалізації, посилення інтеграційних процесів, державно-політичних та соціально-економічних перетворень, перед Україною виникає потреба модернізації освіти, побудови її нової національної парадигми відповідно до загальноєвропейського контексту. Про важливість усвідомлення кожним членом суспільства свого громадянського обов'язку на основі поєднання національних та загальнолюдських цінностей ідеться у державних документах (законах України «Про освіту», «Про вищу освіту», Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки). З метою втілення в життя ідей, закладених у цих документах, важливо враховувати досвід педагогів минулого, спрямований у майбутнє, до якого належить і спадщина вчителя, науковця, творця самотньої виховної системи – Василя Олександровича Сухомлинського. Саме його педагогічна спадщина відповідає загальнолюдським цінностям, і водночас глибоко закорінена у національний ґрунт, обстоює народні етико-моральні імперативи, спирається на українську етнопедагогіку, сприяє формуванню національного світогляду й ментальності.

Серед виховних факторів, що впливають на розвиток особистості, вагоме місце займає цілісне виховне середовище дитини, яке орієнтоване на зменшення або послаблення дії деструктивних впливів, а також узгодження виховних цілей різних соціальних інституцій, які безпосередньо чи опосередковано впливають на її розвиток. Така необхідність зумовлена різновекторністю соціальних впливів, які характерні для сучасних соціокультурних реалій, що дезорієнтують дитину в її моделях поведінки і соціальних очікуваннях, слугують фактором дегармонізації відносин людини і середовища. На усунення таких суперечностей спрямовані положення Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти,

Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні.

Різні підходи до використання виховних можливостей соціального середовища осмислювалися педагогами, психологами, соціологами. Зокрема, підвищення виховного потенціалу середовища, інтеграція його виховних сил, оптимізація соціальних впливів на дитину є пріоритетними завданнями соціальної педагогіки, зміст яких розкривається у працях Т. Алексеєнко, О. Безпалько, В. Бочарової, І. Зверєвої, Г. Лактіонової, Ж. Петрочко, Н. Чернухи та інших. Теоретичні засади розвитку педагогіки середовища відображені у працях М. Іорданського, С. Каменева, П. Наторпа, В. Шульгіна, С. Шацького. Можливі наслідки взаємодії людини і соціального середовища розкрили у своїх працях К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, І. Кон, С. Моложавий та інші. На можливостях використання виховного потенціалу соціального середовища, а також його основних детермінантах зосереджували свої наукові інтенції Б. Вульфів, М. Галагузова, Л. Коган, Є. Костяшкін, О. Куракін, Ю. Мануйлов, Л. Мардахаєв, А. Мудрик, Л. Новікова, М. Плоткін, В. Семенов, Н. Селіванова, В. Ясвін та інші. Необхідною складовою розв'язання пріоритетних завдань соціальної педагогіки та поліпшення соціально-педагогічної ситуації є осмислення досвіду соціального виховання дитини за місцем її проживання, його інтерпретація з позицій досягнень і потреб сучасної науки. Такою є спадщина В. Сухомлинського, в якій емпіричний досвід формування цілісного виховного середовища дитини розкривається як соціально-педагогічний конструкт, що потребує теоретичного аналізу, обґрунтування доцільності і визначення соціально-педагогічних умов.

Соціально-педагогічна цінність і новизна спадщини В. Сухомлинського визначаються у контексті історичної епохи, внеску у розвиток педагогіки середовища, створення єдиної виховної системи за місцем проживання дитини, практичної реалізації механізмів інтеграції виховних сил, їхньої дієвості та згуртованості навколо школи як соціокультурного центру, активізації громади у розв'язанні завдань соціального виховання підростаючого покоління, гармонізації потреб педагогічної, батьківської, сільської громад і підростаючої

особистості.

Спадщина В. Сухомлинського розглядалася в контексті різних наукових проблем: взаємодії людини і соціуму (В. Кремень), філософії дитинства (М. Антонєць, А. Богуш, Т. Кочубей), виховної системи (Б. Кваша, М. Мухін, А. Розенберг), духовних домінант (І. Бех, Н. Дічек), гуманістичної педагогіки і виховання гуманістичних цінностей (М. Библюк, І. Зязюн, В. Киричок, Є. Родчанін), формування світогляду (О. Невмержицький), осмислення механізму використання різних виховних середовищ (В. Костіна, О. Савченко, Є. Салтанов), статевої соціалізації особистості (О. Петренко), батьківської педагогіки (А. Попова, О. Сухомлинська), взаємодії сім'ї та школи (Л. Бондар), проблем колективу і особистості (Г. Калмиков), виховання школяра (О. Білюк, Г. Бучківська, О. Дзевєрин), громадянського і патріотичного виховання (В. Кіндрат), самовиховання школярів (О. Дуда), природовідповідності (В. Кравцов), позакласної навчально-виховної діяльності (Т. Остапйовська), творчого використання у зарубіжжі (Л. Цзихуа) та інших. Однак, попри змістовність попереднього аналізу і наукову значущість отриманих результатів, ще спостерігається недостатність соціально-педагогічного аналізу спадщини В. Сухомлинського, оскільки середовище розглядалося лише на рівні дії його окремих елементів, й поза увагою дослідників залишилися соціально-педагогічні засади формування цілісного виховного середовища дитини.

Отже, соціальна значущість проблеми, потреби теорії і практики соціальної педагогіки зумовили вибір теми дослідження «Соціально-педагогічні засоби виховання дітей з спадщині В.О. Сухомлинського».

Об'єкт дослідження – виховання дітей з спадщині В. Сухомлинського.

Предмет дослідження – засоби і особливості виховання дитини у педагогічній спадщині В. Сухомлинського.

Мета дослідження полягає у визначенні та обґрунтуванні соціально-педагогічних засобів виховання дітей у педагогічній спадщині В. Сухомлинського.

Для реалізації поставленої мети сформульовано такі **завдання дослідження:**

- 1) проаналізувати проблему розвитку і виховання дитини в контексті сучасних концепцій самоцінності дитинства;
- 2) розкрити зміст виховання особистості за педагогічним доробком Василя Сухомлинського;
- 3) визначити і розкрити соціально-педагогічні засади та особливості виховання дитини у спадщині В. Сухомлинського;
- 4) дослідити засоби та форми естетичного виховання дітей у поглядах В. Сухомлинського.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі **методи дослідження:** аналіз та узагальнення філософських, педагогічних, психологічних і соціологічних джерел для визначення поняттєво-категоріального апарату дослідження; узагальнення педагогічного досвіду В. Сухомлинського шляхом аналізу наукових праць з метою розкриття ролі В. Сухомлинського щодо виховання дитини та вивчення використання його здобутків у сучасній педагогічній практиці.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові положення теорії пізнання про взаємозв'язки та взаємозумовленість явищ і процесів об'єктивної дійсності; системний підхід до порівняльного аналізу педагогічної теорії та практики у контексті їх розвитку; ідеї філософії освіти як інтегрованого наукового знання, що дає цілісне уявлення про сутність соціально-педагогічних явищ та соціальної філософії (Дж. Дьюї, Л. Буєва, В. Кремень, О. Мислівченко та інші); про взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх чинників становлення особистості (І. Бех, Л. Виготський, І. Кон, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та інші), соціально-педагогічна парадигма розбудови виховного середовища (В. Сухомлинський, С. Шацький, Т. Алексеєнко, В. Бочарова, М. Галагузова, А. Мудрик та інші); наукові положення про організацію партнерства у територіальній громаді (О. Безпалько, І. Зверевата інші); теорії і практики соціального виховання

(Л. Мардахаєв, О. Сухомлинська та інші).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що: досліджено виховне середовище у педагогічній спадщині В. Сухомлинського і соціально-педагогічні засади його формування, здійснено їх філософсько-педагогічне осмислення; розкрито засоби виховання дітей з спадщині Василя Сухомлинського.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дослідження можуть бути використані: як теоретико-методологічна основа прикладних досліджень з соціальної педагогіки; у практичній роботі педагогічних працівників, соціальних педагогів, діяльність яких спрямована на актуалізацію та оптимізацію виховного впливу різних соціальних інститутів на дитину, підвищення виховного потенціалу середовища; а також під час викладання курсів для студентів педагогічних університетів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В. СУХОМЛИНСЬКОГО

1.1. Проблема розвитку і виховання дитини в контексті сучасних концепцій самоцінності дитинства

За фундаментальних змін, що відбуваються в сучасному освітньо-культурному просторі, суспільних запитів і потреб утверджується думка про пріоритет дитинства як найбільш відповідального періоду становлення особистості. Це твердження відображене й у низці законодавчих актів і постанов у галузі освіти України (закони України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про охорону дитинства», Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року), в яких наголошено на повноцінному розвитку дитини, важливості дитинства для становлення особистості, визначено головні завдання змісту, форм і методів організації навчально-виховного процесу у сучасних закладах дошкільної освіти, що базуються на засадах дитиноцентризму. Показником важливості проблеми цілісного розвитку дитини є численні праці українських (С. Гребінь, О. Квас, В. Кремень, Н. Марченко, Н. Побірченко, І. Рогальська-Яблонська, Л. Українець та ін.) і зарубіжних (О. Александрова, Ж. Гарднер, Е. Марек, Н. Постман, А. Румпф та ін.) дослідників, у яких охоплюються різні наукові галузі: педагогіка, психологія, соціологія, філософія, історія тощо.

У сучасній ситуації розвитку особистості дитини дошкільного віку необхідне здійснення теоретичного аналізу параметрів соціокультурного оточення дошкільника, яким визначається його особистісний розвиток, а також визначення умов становлення моральних почуттів і ціннісних орієнтирів дітей дошкільного віку, їхньої опірності до негативних впливів середовища. Це пояснюється деформацією ціннісних орієнтацій дорослих (батьків і педагогів)

стосовно мети виховання й навчання дітей. Під впливом інформаційних технологій у свідомості батьків простежується занадто підвищена увага до інтелектуального розвитку дітей замість формування гармонійно розвиненої, духовно багатой особистості дитини в єдності її тілесного, емоційного та розумового вдосконалення [42].

Отже в освітньому просторі спостерігається пріоритет навчання над вихованням, знецінення провідних видів діяльності дітей дошкільного віку. Ситуація зниження загальних моральних норм у вихованні дітей, коли на другий план відсуваються вічні моральні норми та цінності, що закладаються в дошкільному віці основи цілісності особистості дитини, в майбутньому призводить до значних психологічних проблем і порушень у розвитку кожної окремої дитини й до деградації суспільства в цілому.

Відчуженість від культури, знецінення й нерозуміння особливостей дитячої субкультури, зниження моральних критеріїв власної та чужої поведінки становлять нерозв'язні проблеми під час формування життєвої позиції молодого покоління. Саме тому нині особливої актуальності набуває вивчення й закладення у свідомості дорослих ціннісних орієнтацій розвитку сучасної дитини-дошкільника, а також забезпечення умов їх реального функціонування в життєдіяльності дошкільників. У період трансформації суспільства та кризових явищ у різних сферах суспільного буття розробка цієї проблеми набуває особливої гостроти.

Саме в дитинстві закладаються основи багатьох явищ і процесів, що відбуватимуться в майбутньому. У сучасному світі вирости покоління дітей та молоді, сформовані жорсткою реальністю й новими адаптаційними механізмами та стратегіями. Дітям притаманні такі риси, як критичне мислення, прагматизм, раціоналізм та інші соціокультурні цінності й моделі поведінки.

Дослідженнями дитинства як соціального феномена, вивченням історії дитинства в життєвому циклі особистості й у певному соціокультурному контексті об'єктивно зумовлюються зміни в ментальності старших поколінь. Для становлення соціально зрілого суспільства необхідним є налагодження

процесів інкультурації та соціалізації дитини. Аналізом дитинства як соціального феномена передбачається визначення не лише сучасних тенденцій функціонування дитинства, особливостей розвитку дитини в процесі соціалізації, а і їх трансформації під впливом суспільства й культури [30].

Надзвичайної ваги та значущості проблема дитинства набуває в ситуації структурних змін, які останнім часом, переживає українське суспільство, що ставлять під загрозу й підготовку індивіда до ефективної життєдіяльності й перспективи розвитку держави. Тож виникає необхідність розробки методологічних засад теоретичного синтезу різноманітних соціокультурних вимірів дитинства. Отже, дитинство, як особливий період розвитку людини, соціально-культурні характеристики дитинства, специфіка його еволюції під впливом цивілізаційних змін епохи глобалізації потребують ґрунтовного соціально-філософського аналізу з метою цілісного розвитку дитини в процесі виховання.

Отже, дитинство усвідомлюється як соціокультурний феномен, що утворився історично і відбиває нові форми взаємин дітей і дорослих. Дитячий розвиток досить складно організований у часі: особливий режим, що не співвідноситься з часовим ритмом і змінюється впродовж життя (Л. Виготський [16]). У дитинстві діє закон метаморфози: розвиток як ланцюг якісних змін. Дитина – не просто маленький дорослий, який менше знає або менше вміє, а істота, чия психіка якісно відрізняється ... самої дитини [58].

Дитинство – це особлива життєва субкультура людини. Безперечно, світ дитини та світ дорослого не співвідносні в єдиному просторі, однак між ними виникають особливі взаємозв'язки – взаємопроникні та взаємодоскональні. Я. Корчак писав: «Ми дітей не знаємо.... Ми не вміємо пояснити навіть очевидних протиріч в дитячій організмі: з одного боку, життєспроможності клітин, із іншого – уразливості. Із однієї сторони, збудливість, витривалість, сила; із іншої – ламкість, невірноваженість, стомлюваність. Ані лікар, ані вихователь не знають, дитина – істота невтомна чи хронічно стомлена» [28].

«Дитинство», як поняття, було винайдено на початку XVIII ст. У XVII ст.

дитинство тлумачили як період незрілості, певне відхилення від норми, якою вважали дорослість. Історично відомі різні типи ставлення до дитинства: первісний інфантицид; сприйняття дітей як матеріалу, придатному для будь-яких перетворень дорослими дитячої природи; перебільшення важливості правильного виховання в епоху Просвітництва; соціалізація дитини – із «верхів» і «низів» суспільства ХІХ ст.; допомога й підтримка дитинства з метою збереження індивідуальності дитини в другій половині – наприкінці ХХ ст.

Поняття «дитинство» у Великому тлумачному словнику сучасної української мови трактується як дитячий вік, дитячі роки, стан дитини до повноліття [13].

«Дитинство» – це період народження і становлення особистості з її майбутніми духовними і моральними цінностями, період пізнання соціуму і її величності Людини; про відкриття дитиною царини Життя на планеті Земля в усьому його розмаїтті, з усіма позитивними і негативними проявами; це перші кроки навчання, це жадаба знань, це перші радощі, перші розчарування і перші сльози. Це, нарешті, підґрунтя становлення громадянина й патріота своєї країни, – писала А. Богуш [7, 92-93]. Відомий соціолог І. Кон дійшов висновку, що світ дитинства є невід'ємною частиною життя кожного народу, що кожний дорослий несе в собі спадщину 52 дитинства і не може звільнитися від неї. Відтак суспільство не може пізнати себе, не пізнавши закономірностей свого дитинства [27].

Учені у своїх теоретичних обґрунтуваннях розглядають питання цілісного розвитку й виховання як суб'єкта конкретної діяльності, зокрема:

- трудової (завдяки залученню в реальні трудові зв'язки з близькими людьми);
- ідеї цілісного розвитку й виховання дитини як суб'єкта діяльності, пізнання та спілкування, взаємодії між дорослими й однолітками (існування у складнішій структурі взаємозв'язків).

Теоретичні праці дають можливість визначити й реалізувати нове

розв'язання виховних проблем освіти, життя і діяльності дітей, їх ставлення до світу й себе і взагалі розуміння себе в цьому світі.

Отже, гармонійний розвиток ми розглядаємо в педагогічному сенсі й розуміємо його як цілеспрямований процес створення спеціальних педагогічних умов, що сприяють внутрішнім змінам людини як цілісного організму. Спеціально організований розвиток дитини – це виховання, навчання й освіта. Посилаючись на різні погляди співвіднесення цих педагогічних категорій, ми визначаємо освіту як процес, в якому інтегрується і виховання, і навчання, і розвиток.

Концепція цілісного розвитку й виховання дитини, її теоретичне обґрунтування покладені в основу особистісно-орієнтованої освіти, а сьогодні реалізується в моделях особистісно-цілісної освіти, що є фактом постійного пошуку вчених, вихователів-практиків шляхів реалізації концепції цілісного розвитку й виховання особистості за сучасних умов.

В Україні триває інтенсивна робота, спрямована на оновлення змісту, форм і методів освіти й виховання дітей дошкільного віку, утвердження принципів гуманізації та демократизації педагогічного процесу. Цивілізованою постановою проблеми розвитку суспільного дошкільного виховання передбачається пошук певних наукових орієнтирів, звернення до різних наукових концепцій, теорій, побудова програм і методів виховання відповідно до них – в орієнтації на кілька теорій (так звані еkleктичні концепції), – зазначає О. Проскура [44].

Таким чином, розуміння сенсу феномену дитинства та його самоцінності, тобто усвідомлення того, задля чого кожній людині дано дитинство, – найважливіше завдання педагога. Його вирішення сприятиме відшуканню змісту й виробленню індивідуального стилю професійно-педагогічної діяльності, визначенню пріоритетних завдань виховання й розвитку дошкільника, а також завдань гармонійного виховання й розвитку, виробленню ціннісних основ педагогічної взаємодії з дитиною. У дослідженнях останніх років у вітчизняній педагогіці та психології дитинства активно розробляється

ідея про те, що зміст дошкільної освіти не може бути відірваним від досвіду переживань і дій дитини, від її життєвого простору й картини світу.

Саме в дитинстві малюки залучаються до багатства духовної й матеріальної культури, створеної суспільством, у них формуються специфічні для людини здібності й моральні якості особистості. Тож у дошкільній педагогіці порушуються актуальні питання з метою розв'язання проблеми гармонійного виховання дітей: що має бути змістом дошкільної освіти, щоб зберегти дитинство як особливий соціокультурний феномен, самоцінний, із динамікою саморозвитку

Отже, у сучасній, психологічній, культурологічній, історичній, педагогічній літературі дитинство розглядається як соціокультурний, історично сформований феномен, що відображає нові форми взаємовідносин світу дітей і світу дорослих. Розвиток дитини має складну організацію в часі – свій ритм, який не збігається з ритмом часу і змінюється в різні роки життя. Аналіз наукових праць дав змогу визначити, що педагогічна концепція цілісного розвитку особистості дитини базується на теорії соціокультурного сприйняття цілісного і діяльнісно-особистісного підходу. Таким чином вони разом утворюють педагогічну концепцію розвитку і виховання дитини як суб'єкта дитячої діяльності.

За новітнього розвитку педагогічної науки в Україні передбачається обґрунтування нових методологічних засад виховання дітей. Отже, головними нормативними документами, якими регламентується діяльність дошкільних навчальних закладів, визначено, що центром виховного впливу має стати дитина, а метою – формування соціально активної, цілісної особистості. При цьому досить продуктивною є думка, що особливої ваги набуває єдність виховних впливів, зокрема фізичного, морального й естетичного, впродовж усього періоду виховання особистості, починаючи з раннього дитинства, що сприяє цілісному розвитку дитини.

Виховання розглядається як природний процес, що відповідає природі людини, як розвиток індивідуальних здібностей, задатки яких властиві їй від

народження [61]. В основі цього розвитку лежить найважливіша духовна потреба людини – потреба у вихованні. Тобто, дитина чутлива до виховної взаємодії фізичного (ціннісно-тілесного) і духовного (морально-естетичного) компонентів.

Умовами побудови виховної системи виховання дітей виступають:

- беззаперечне утвердження гуманістичних цілей як моральних чеснот особистості;
- акцентування уваги на здоров'ї вихованців, формування у них навичок здорового способу життя й безпечної поведінки;
- систематичне здійснення педагогічної діагностики щодо вивчення природних задатків, внутрішніх передумов обдарувань і здібностей дітей дошкільного віку;
- організація виховного процесу з урахуванням специфіки провідних видів діяльності в конкретному віковому періоді, чутливих передумов психічного розвитку особистості дитини дошкільного віку;
- забезпечення самовизначення особистості кожного вихованця;
- взаємодія фізичного, морально-естетичного у вихованні дітей дошкільного віку (подолання труднощів, виявлення ініціативи й відповідальності);
- переважання запровадження ненасильницьких методів виховання, принципу природовідповідності, «здоров'язберігальної технології» виховання.

Отже, сучасна система виховання й навчання дітей має вибудовуватись на основі цінностей світової культури, при цьому дитина зможе успішно освоювати культурний простір сучасного для неї життя, бачити спадкоємність у культурі, витоки сучасної науки, мистецтва, моралі. Це сприятиме гармонійності у вихованні молодого покоління.

Методологічною основою єдності взаємозв'язку та взаємодії фізичного й духовного аспектів виховання в процесі розвитку особистості є освоєння й удосконалення людиною цінностей як естетичної, так і фізичної культури відповідно до принципів філософії, педагогіки, психології на основі гармонії в

людині фізичного, тілесного, зовнішнього й духовного, соціального, внутрішнього. Встановлено, що проблема виховання та цілісного розвитку дитини, як педагогічне явище, може бути об'єктивно розв'язана за допомогою таких підходів: антропологічний, аксіологічний, екопсихологічний, суб'єктно-середовищний, системно-синергетичний, інтегративно-діяльнісний.

1.2. Зміст виховання особистості за педагогічним доробком Василя Сухомлинського

У наш час гостро постає проблема виховання підростаючого покоління, адже в сучасному світі великий вплив на формування особистості дитини має розвиток інформаційних технологій, науки та стрімкий розвиток людства в цілому. Через це батьки та вихователі забувають про важливі аспекти в житті та у вихованні маленької людини, про ті чинники, які допомагають у формуванні гідної особистості в суспільстві.

Пошуки сучасних гуманістичних концепцій вимагають звернення до виховної системи українського вчителя-творця В. Сухомлинського, у центрі якої знаходиться дитина як унікальна неповторна особистість. В. Сухомлинський – автор багатьох монографій, методичних посібників і статей, у яких викладено новаторські погляди на зміст, форми і методи виховання, навчання рідної мови у школі. Найбільш відомі з них: «Виховання колективізму у школярів», «Духовний світ школяра», «Моральний ідеал молодого покоління», «Павлиська середня школа», «Народження громадянина», «Методика виховання колективу», «Як виховати справжню людину», «Батьківська педагогіка», «Серце віддаю дітям», «Листи до сина», «Сто порад учителю», «Книга про любов». Роботи українського видатного земляка також досліджують Х. Франчос і М. Ціандзі (Греція), В. Іфферт та ін. Твори В. Сухомлинського відомі у виданнях різними мовами народів світу – від болгарської до японської; його спадщина вивчається в провідних університетах

і педагогічних інститутах Європи, окремі статті та уривки з фундаментальних праць друкуються в педагогічних журналах Польщі, Німеччини, Чехії, Словаччини, Румунії, Австрії, Іспанії, Фінляндії та інших країн.

У педагогічній спадщині В. Сухомлинського провідне місце займає ідея гуманізму, людяності й добротності. Педагог переконливо стверджує, що виховання гуманізму, людяності повинно стати одним із завдань діяльності школи і вчителя і здійснюватися через творення людям добра. Він вважав, що вихователь зобов'язаний уміти дорожити дитячою довірою, бути для дітей втіленням добра і справедливості. Без цих якостей не може бути вихователя. «Якщо вихователь став другом для дитини, якщо ця дружба осяяна шляхетним потягом, поривом до чогось світлого, розумного, у серці дитини ніколи не з'явиться зло» [49, 110].

Праця «Як виховати справжню людину» Василя Олександровича Сухомлинського є дійсно необхідною, адже вона містить ідею виховання справжньої людини – духовно збагаченої, ідейно переконаної, високоморальної особистості, яка досягає своїх цілей і має визначену мету. Педагог звертає увагу на проблему формування моральної свідомості, роздумує про формування мотивів та діяльність дітей, для цього він звертається до вчителів, вихователів та батьків.

Книга написана у формі естетичних повчань та законів. Ця кропітка праця була зроблена шляхом довготривалої проробленої роботи з вихованцями Павлівської школи. Саме це стало основою визначення структури та змісту даної праці. «У виховній роботі нашої школи, – писав він, – протягом багатьох років формувалася система естетичних бесід з вихованцями, була вироблена тематика, складено посібник з етики для вихователя та етичні хрестоматії для читання школярами різних за віком у школі та в сім'ї» [50].

Праця складається із двох частин. Перша частина – етичне повчання. Ця частина повністю звернена до дитини, підлітка, юнака та дівчини. Його моральна ідея закладена в настановленні, яке розкриває ті чи інші моральні категорії, поняття, норми поведінки, цінності, риси характеру та інше. Друга–

роздуми [49, 6]. Усього книга нараховує 59 пунктів, які розкривають сутність справжньої особистості.

В одній із частин Василь Олександрович звертає увагу на те, що вищою радістю є народження людини. «Від того, як дитина ставиться до факту народження нового життя..., залежить душевна чистота, моральна порядність та цнотливість у дитячому середовищі. Формуючи благородне ставлення до народження людини, ми виховуємо майбутнього батька та майбутню матір», – писав В. Сухомлинський [49, 34]. Дійсно, адже формування у дитини почуття відповідальності та турботи за людину починається з піклування за братиком чи сестричкою. Це стає основою для формування сердечності, розвитку та гармонійного виховання у сім'ї. І як результат – значною частиною у вихованні справжньої людини.

Хто ж така справжня людина? Якими рисами вона володіє? На ці питання автор дає виключну відповідь. У його розумінні ідеалом справжньої душі є такі риси:

- «гармонічна єдність суспільного та особистісного, великого і малого у духовному житті особистості»;
- багатство духовного світу, інтересів та запитів;
- «...вміння сильно кохати та в той же час так сильно ненавидіти, бути повністю вірним, але в той же час непримиренним. Справжня людина швидше за все дасть відрубати собі голову, ніж відмовиться від своїх переконань»;
- повага самого до себе, вміння відстоювати свою честь та ім'я;
- розум, інтелектуальна насиченість та постійне прагнення до саморозвитку;
- «естетичне багатство особистості, ... любов до праці, закоханість у конкретну справу, ... фізична досконалість» [49, 11].

Отже, «по суті, виховання справжньої людини є одухотворення красою людського духу – настільки глибоке одухотворення, що маленька людина замислюється: хто я? Для чого я живу на світі? Це велике мистецтво і велика педагогічна мудрість: вміти говорити своїм маленьким вихованцям, а потім

підліткам, юнакам і дівчатам про красу людського духу». Зі слів досвідченого вчителя зрозуміло, що головним призначенням виховання є розкриття духовного потенціалу дитини і формування сили її духу. Саме в цьому і полягає суть становлення Справжньої Людини.

У праці «Батьківська педагогіка» Василь Олександрович на прикладах показує, що надмірна вседозволеність та матеріальна забезпеченість у сім'ї можуть призвести до непоправних наслідків у вихованні дітей. Батьки, які вважають, що один лише матеріальний достаток забезпечить щасливе та радісне дитинство їх нащадкам, на думку автора, дуже помиляються. У сім'ях, де головним завданням дітей вважають гру, байдики та веселощі, а працю – завданням дорослих, діти не розуміють, якою ціною ця радість отримується. Педагог відзначав, що ледарство та марнування часу нині проникає навіть у сільські сім'ї.

Тому В. Сухомлинський надає великого значення трудовому вихованню як у сім'ї, так і у школі. Саме завдяки йому можна виховати у дитини любов до праці та бережливе ставлення до матеріальних цінностей. «Якщо підліток нудьгує від бездіяльності, то це страшне горе для суспільства. Адже справа навіть не в тому, що діти не створюють матеріальних благ, не примножують людського багатства – праця облагороджує людину, формує характер, волю, найважливіші риси і якості особистості, вона вміщує величезні виховні можливості», – пише В. Сухомлинський [52]. Усвідомлення дитиною того, що вона створює щось корисне для суспільства, виховує в ній відповідальність, патріотизм та належне ставлення до соціальних цінностей і повагу до праці інших. Також автор зазначає, що приучення до праці повинно відбуватися в цікавій та легкій для дитини атмосфері. Трудові доручення мають бути регулярними, корисними для особистості, такими, що розвиватимуть самостійність і творчість, але вони не мають бути примусовими. Автор зазначає: «Діти, на яких часто кричать, втрачають здатність сприймати найтонші відтінки почуттів інших людей і – це особливо тривожить – втрачають чутливість до правди, справедливості» [52].

Отже, на думку Василя Олександровича, діти повинні отримувати задоволення не від байдикування та безтурботності, а відчувати радість від створення чогось корисного для суспільства – радість праці.

Ще один аспект, якому автором надається велике значення – це виховання дітей за допомогою їх спілкування з природою. «Прогулянки дітей у ліс, на луг, річку, колгоспне поле – це не розвага, пише В. Сухомлинський, це справжні уроки, на яких дитина пізнає світ, вчиться мислити, міркувати, розуміти й усвідомлювати складні різноманітні її явища, доцільність законів її розвитку». Такий спосіб виховання дітей має великий вплив на їх духовний розвиток та моральне збагачення, адже бережливе ставлення до природи виховує людяність, співчутливість та вчить цінувати усе живе. Педагог вважає, що від бездушності до жорстокості – лише один крок. Тому потрібно вчити дітей піклуватися про природу, захоплюватися її красою та неповторністю.

У своїй книзі В. Сухомлинський зазначає, що процес виховання дітей багато в чому залежить від рівня вихованості їх батьків. Вони повинні бути морально підготовленими до появи дітей, розуміти всю відповідальність, що на них покладається. Повинна встановлюватися відповідність між фізіологічною та морально-психологічною готовністю народжувати дитину. Умови в сім'ї повинні бути сприятливими для виховання, батьки повинні розуміти, що конфлікти, негативна атмосфера, ненормальні стосунки між батьком та матір'ю мають величезний вплив на формування особистості дитини. Тому автор надає цінні поради молодим батькам на рахунок того, як запобігти вищеперерахованим негативним моментам у шлюбі. Молодь потрібно завчасно повідомити про велику відповідальність, яка буде покладена на них у момент створення сім'ї, своєчасно готувати до батьківської місії. «Своїх вихованців – юнаків і дівчат ми вчимо, що моральне право на кохання має той, хто вміє відповідати за майбутнє – за своїх дітей» [52].

Книга «Серце віддаю дітям» побачила світ у 1969 році. За цю працю у 1974 році Василя Сухомлинського було удостоєно Державної премії України в галузі науки і техніки. Автор адресує цей твір читачам, для яких є цікавими та

актуальними питання навчання і виховання підростаючого покоління. В. Сухомлинський у своїй книзі немовби підводить підсумок своєї учительської та директорської діяльності у Павлівській середній школі на Кіровоградщині.

«Серце віддаю дітям» має дві частини: «Школа радості» та «Роки дитинства», у них розглядається діяльність Школи під блакитним небом. В. Сухомлинський вважав, що перш ніж давати дітям знання, потрібно навчити їх думати, сприймати та спостерігати. У Школі під блакитним небом індивідуальні здібності школярів розвиваються через гру, природу, фантазування. Також педагог надає великого значення ролі праці та мови у вихованні моральних якостей школярів.

Значна увага у творі надається індивідуальним особливостям здоров'я учнів. Він вважає, що здоров'я потрібно загартовувати як у шкільний, так і в позашкільний час. Вивчення цього питання реалізовується у «школі радості» – об'єднанні дошкільнят.

Загалом це книга про щасливе дитинство, яке дитині може забезпечити доросла людина. Ідеї представленого твору збагатили арсенал засобів виховання багатьох учителів та вихователів дошкільних закладів.

Книга «Сто порад учителеві» створена, щоб допомогти вчителям в організації навчання та виховання дітей у школі. Видана вона у 1967 р. російською мовою, перекладена ж українською, у повному обсязі вона вийшла лише через 9 років – у 1976 р. Ця частка величезної літературної спадщини автора має вигляд порад, кожна з яких описує певні напрями педагогічної діяльності: специфіку педагогічної професії; особливості навчального процесу; питання виховання особистості; роль колективу у вихованні особистості; допомога особистості у самовихованні; взаємодія школи і сім'ї.

Питанню виховання особистості присвячено, наприклад, статтю 81, що має назву «Оберігайте своїх вихованців од марнослів'я». У ній автор пише: «Я спеціально звертаю на це увагу тому, що марнослів'я розбещує душу людини, воно, як іржа, роз'їдає колектив. Там, де є пустослів'я, по суті, немає і не може бути ідейної єдності колективу. Марнослів'я – це безвідповідальне брязкання

зброєю, перетворення зброї в іграшку, це духовне роззброєння людини. Разом з тим, як наймерзеннішого пороку, остерігайтесь отрути брехні й лицемірства. Нехай з дитинства, з отроцтва в плоть і кров, у звичку хлопчиків і дівчаток входить правдивість: нехай звичка називати речі своїми іменами перетворюється в характер, у натуру. Виховуйте у своїх вихованців непримиренність і нетерпимість до балаканини, порожнього красномовства, тріскучої фрази, хвалькуватості» [56].

У центр виховного процесу В. Сухомлинський поставив особистість. Основою його концепції є повага і довіра до дитини, визнання її унікальності та права на власний вибір. Найголовнішим, найглибшим і найміцнішим наріжним каменем педагогічної системи В. Сухомлинського є виховання у кожної особистості поваги до самої себе. Він вважав, що до того часу, поки є самоповага, існує й школа. Коли зникає повага до себе – немає школи, немає ні особистості, ні колективу, одухотворених благородними цілями, а є випадкове збіговисько. На його думку, повага до людської гідності й виховання самоповаги є сферою педагогічної творчості й великого інтелекту педагога. Одне з найважливіших і водночас найскладніших завдань вихователя полягає у тому, щоб допомогти розвитку у маленької дитини внутрішнього бачення (ми б сказали – «себебачення») і на цій основі сприяти становленню її рефлексивних здатностей.

Визначним чинником, що зумовлює високу педагогічну культуру та ефективність системи В. Сухомлинського, є те, що він не лише глибоко розумів роль феномена рефлексії, а й мав виняткову здатність до рефлексії у міжлюдських стосунках. Це можна безпомилково відчувати, вдумуючись у поради, з якими він неодноразово звертався до вихователів та учнів. В одному з таких звернень : «Умій відчувати поряд із собою людину, умій розуміти її душу, бачити в її очах складний духовний світ – радість, горе, біду, нещастя. Думай і відчувай, як твої вчинки можуть відбитися на душевному стані іншої людини».

Головна мета виховання – всебічний розвиток особистості. Важливим напрямом всебічного розвитку особистості є розумове виховання, яке потрібне

людині не тільки для праці, а й для повноцінного духовного життя. Тому в процесі навчання дітей треба спонукати до самостійної пізнавальної діяльності, до самоосвіти. Цю роботу слід починати з малих літ, формуючи в дітей допитливість. Вважав, що навчання не повинно бути для дитини тягарем, а повинно бути радісною працею. Його творчі знахідки щодо навчання: «школа під відкритим небом», уроки мислення на природі, кімната думки, культ книги, свято казки та ін. Чи не найважливішим засобом виховання Василь Сухомлинський вважав мистецтво спілкування педагога з дітьми. Людність, душевність спілкування – ключ, що відкриває дитячі та юнацькі серця. Саме завдяки такому спілкуванню діти довіряються педагогу як старшому доброму порадинику, другу. «Учитель – це передусім жива людина, яка входить до світу пізнання, творчості, людських взаємин» [56, 267].

Духовне життя школи і її вихованців не повинні обмежуватися, вичерпуватися тільки успіхами в оволодінні навчальною програмою. Для того, щоб сформувати культуру бажань, необхідно, як вважав В. Сухомлинський, навчити школярів азбуці моральної культури. У праці «Як виховати справжню людину» подається моральний ідеал, який увібрав у себе найкращі риси менталітету українського народу. У ній розкриваються конкретні принципи, істини, повчання, настанови, рекомендації тощо. Подаються вони у вигляді правил, законів, що складають азбуку моральної культури. У ній розкривається зміст і методика роботи з виховання у дітей любові до Батьківщини і громадянства, ставлення до людей і обов'язку перед ними, ставлення до батьків, рідних, близьких, розуміння життя, добра і зла в ньому, виховання високих моральних якостей і норм поведінки тощо

Василь Олександрович створив реальний зразок особистості з живими думками і почуттями, визначив її вчинки і дії. При цьому він обґрунтував шляхи, засоби і методи формування людини відповідно до цілей суспільства з урахуванням індивідуальних і вікових особливостей розвитку дитини. Важливу роль він приділяв сім'ї як місцю, де людина починає творити добро ще з малих літ. Адже немає нікого дорожчого для дитини, ніж матір, батько, дідусь та

бабуся. У книжці «Як виховати справжню людину» автор наголошує на відносинах між дітьми і батьками. Багато уваги приділено тому, аби діти ставилися до батьків з любов'ю та берегли їх спокій. Саме в тому, що діти діляться своїми радощами з найріднішими людьми, звертаються за порадами, маючи якусь проблему, і полягає важлива роль сім'ї. Не оминув В. Сухомлинський і більш дорослих учнів. На його думку, в школі потрібно мати дисципліну, яка б давала молодому поколінню знання щодо сім'ї, шлюбу, дітей і любові: «Етичні повчання з цього циклу дійдуть до свідомості й почуттів юнаків і дівчат, стануть їхніми переконаннями лише за тієї умови, якщо в школі навчає жити все: і урок з гуманітарного предмета, на якому майбутні батьки і матері утверджуються в моральному ідеалі; й будь-яка розумна праця, що виховує в майбутнього громадянина наполегливість, силу волі, вміння переборювати труднощі; й активна участь у громадському житті, й колективна цілеспрямованість вихованців до гарних, благородних учинків, що одухотворяють відносини між членами колективу» [49, 187].

Своєрідно й творчо Василь Сухомлинський використовував казку у вихованні дошкільнят і молодших школярів. «Через казку, фантазію, гру, через неповторну людську творчість – вірна дорога до серця дитини», – наголошував він. Глибокі за своїм змістом казки Василя Сухомлинського – як свіжий вітер, що роздмухує вогник дитячої думки і мови. На його уроках діти самі склали казки, в яких їхня буйна фантазія поєднувалася з глибоким моральним змістом. У Павлівській школі було обладнано кімнату казок.

Морально-психологічний аспект перевірки якості засвоєння матеріалу передбачав оцінку не лише знань, а й наполегливості дитини у подоланні труднощів. Оцінка, на думку педагога, має бути позитивним стимулом навчання і ніколи не використовуватися для покарання.

Ідея служіння людям, турбота про їх благополуччя, щастя, потреба постійно оберігати їх, особливо в годину важких життєвих випробувань, – одна з найголовніших у творах В. Сухомлинського. В умінні «відчувати душу» іншої людини, у здатності розуміти її душевний стан педагог вбачав найціннішу рису

моральності дитини. У книзі «Як виховати справжню людину» автор, звертаючись до дітей, писав: «Не завдавай своїми вчинками, своєю поведінкою болю, кривди, турботи, тяжких переживань іншим людям. Уміє підтримати, допомогти, підбадьорити людину, в якій горе... Не будь байдужим» [49, 217].

Обґрунтовуючи практичну необхідність гуманних взаємин між вихователем та дитиною, між самими дітьми і взагалі всіма учасниками виховного процесу, павлівський педагог переконливо показав, що найцінніше у дитини – її індивідуальність, неповторність внутрішнього світу, своєрідність здібностей, потенційних можливостей, бо тільки через розмаїття індивідуальностей пролягає шлях до зростання та об'єднання особистостей – не стадного, а справді людського, цивілізованого.

Вирішальний вплив на розвиток учнів (зокрема на їх моральний розвиток) має така організація виховання, за якої належна увага приділяється стимулюванню внутрішньої та зовнішньої активності школярів, їхній оптимальній участі у вихованні як спільній з учителем діяльності. Організований таким чином виховний процес, подібно до навчального, має ґрунтуватися на принципі проблемності. Це дає змогу кожному учневі, всьому класу бути не лише об'єктом виховного процесу, а й активним його учасником, суб'єктом виховної діяльності. При цьому забезпечуються умови, за яких кожен учень і колектив загалом мають широкі можливості брати участь у діяльності, в якій керівна роль належить учителеві. Це – самостійне оцінювання дій, учинків, одне одного, орієнтацій, поглядів, уподобань, обмірковування і розв'язання посильних моральних проблем, пов'язаних із цим дискусій, відстоювання власного погляду, прийняття рішень тощо.

Значне місце в педагогічній системі В. Сухомлинського відведено проблемам трудового виховання школярів. На його думку, учні мають брати участь у найрізноманітніших видах праці: навчальній, продуктивній, ручній, механічній, індивідуальній, колективній, у майстернях і в полі.

Важливу роль В. Сухомлинський надає естетичному вихованню підростаючого покоління, вихованню красою. Він пропонує використовувати

красу природи, красу слова, музики і живопису. Педагог має не тільки навчити дитину знати і розуміти мистецтво, а й сформувати в неї потребу милуватися природою і творами мистецтва, навчити творити прекрасне, насолоджуватися прекрасним, створеним власними руками. Відстоював необхідність естетичного виховання природою, яку вважав невичерпним джерелом дитячої думки, а спостереження в природі – школою дитячого мислення.

Виховання дітей 6–10 років В. Сухомлинський називав «школою сердечності». Він радив педагогам і батькам вчити дітей добру, любові, милосердю. Для цього треба, щоб діти постійно бачили гуманістичний зміст вчинків і поведінки тих, хто їх оточує: рідних, близьких, учителів, дорослих. Дитина не повинна виростати байдужою, черстою, нечулою, вона має зростати у постійному піклуванні про оточуючий світ рослин, тварин, людей, доглядати і допомагати їм.

Значної уваги педагог надавав проблемі дитячого колективу. Найголовнішим принципом життя виховуючого колективу він проголосив розвиток гуманістичних взаємин між дітьми, створення здорової духовної спільності разом з повагою до кожної особистості. Найголовніше в колективістському вихованні вбачав у взаємному духовному збагаченні дітей, турботі про кожного члена колективу.

До особи вчителя В. Сухомлинський ставив підвищені вимоги, вважаючи цю професію людинознавством: досконале знання свого предмета, глибока любов до нього в поєднанні з любов'ю до дитини, вміння управляти її розумом і почуттями, виховувати в дітях доброту, людяність, сердечність, готовність прийти на допомогу та ін.

На високу оцінку заслуговують і праці В. Сухомлинського, які вийшли окремими виданнями вже після смерті талановитого педагога: «Народження громадянина», «Методика виховання колективу», «Розмова з молодим директором школи», «Як виховати справжню людину». Віддаючи багато енергії вчительській роботі, створюючи фундаментальні педагогічні твори, В. Сухомлинський водночас виступав і як активний громадський діяч,

систематично проводив культурно-освітню роботу серед населення Павлиша, брав активну участь у численних науково-педагогічних конференціях, симпозиумах, сесіях, нарадах, семінарах.

На гранітному обеліску в Павлиші викарбовано дві дати: 28.09.1918 – 02.09.1970. На початку кожного навчального року нинішні учні та вчителі Павлиської школи відвідують могилу видатного педагога-земляка.

«Дорогі мої! Я буду жити і працювати заради вас, доки в моїх грудях б'ється серце. Ніякі високі звання, ані титули не зіпсують мене. Я залишуся таким, як був досі. Найвище звання на світі – бути Людиною. Бути Людиною і дбати про щастя інших» [51, 267].

Після смерті видатного педагога і мислителя при Павлиській школі відкрили музей В. Сухомлинського, який у 1973 році набув статусу державного педагогічно-меморіального. Сьогодні у його фондах майже 18,5 тис. одиниць зберігання. Серед них – особисті речі родини Сухомлинських, рукописи, сімейна бібліотека, творчі роботи учнів школи.

Усе найцінніше, створене В. Сухомлинським, не тільки назавжди увійшло до скарбниці вітчизняної педагогіки та національної духовної культури, а й знайшло своє поширення у різних країнах світу. Книги Василя Олександровича, окремі твори, статті були опубліковані в Росії, Болгарії, Угорщині, Польщі, Чехословаччині, Німеччині, Японії, Китаї. Ідеї В. Сухомлинського викликали інтерес і набули певного розповсюдження у педагогів далекої Австралії та Сполучених Штатів Америки. Творчість Василя Олександровича користується особливою популярністю у Китаї.

В усіх працях В. Сухомлинського закладено ідею становлення особистості людини через працю на користь суспільства.

«Дати дітям радість праці, радість успіху в навчанні, збудити в їхніх серцях почуття гордості, власної гідності – це перша заповідь виховання» – цими словами автор підкреслює важливі аспекти виховання.

Тому виховання дитини потрібно починати з народження, розвивати її природні здібності, привчати до праці, яка б приносила користь не лише їй, а й

суспільству. Виховувати у дитини бережливе ставлення до природи та її дарів. Василь Олександрович наголошував на тому, що малечу потрібно виховувати у сприятливих сімейних умовах та позитивній атмосфері, але не варто потакати всім дитячим забаганкам. Отже, батьки та вихователі можуть знайти безліч порад у творах В. Сухомлинського щодо найбільш доцільного виховання підростаючого покоління.

1.3. Упровадження ідей В. Сухомлинського у навчально-виховний процес школи

Василь Олександрович Сухомлинський – непересічне явище світової педагогічної думки. Мабуть, немає жодного іншого педагога, який би стільки роздумував, переживав, писав про особистість шкільного вчителя. Усі найвідоміші його книжки, а це – «Серце віддаю дітям», «Духовний світ школяра», «Сто порад учителеві», «Павлиська середня школа», «Розмова з молодим директором школи», «Як виховати справжню людину», «Шлях до серця дитини», «Народження громадянина», «Методика виховання колективу», «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», «Вірте в людину», «Людина неповторна», переважна більшість статей присвячені найрізноманітнішим аспектам фахової, психолого-педагогічної підготовки вчителя.

Василь Олександрович, працюючи на різних посадах (завуча, директора школи, завідувача районним відділом народної освіти, знову директора школи – Павлиської середньої), вважав себе насамперед народним учителем, вихователем-наставником малюків, учнівської молоді. Осмислення значення педагогічної діяльності Василя Сухомлинського є однією з актуальних проблем сучасної педагогіки.

Робота методичного об'єднання класних керівників школи також тісно пов'язана з ім'ям видатного українського педагога-гуманіста. Результативність

цієї роботи переконує у правильності обраного нами шляху і ми впевнено продовжуємо ним іти і далі. Узявши за основу своєї педагогічної діяльності ідеї великого педагога, ми поставили завдання якісного перетворення змісту навчально-виховного процесу, орієнтованого на підвищення його якості, конкурентоспроможності випускників, особистісний розвиток кожного учня, бо саме особистісно орієнтована педагогіка В. Сухомлинського ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях, духовності, родинному вихованні.

За твердим переконанням В. Сухомлинського, у природі немає дитини безталанної, ні на що нездатної. Кожна особистість наділена надзвичайно багатим творчим потенціалом, який у житті часто залишається нереалізованим через об'єктивні чинники. Завдання школи – забезпечити, щоб їх було якомога менше. З цією метою ми розробили конкретну програму дій щодо виконання стратегічних завдань, визначених у Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, в Законі України «Про освіту» та інших державних документах у галузі освіти зі створення умов для формування освіченої, творчої особистості, громадянина, реалізації і самореалізації його природних задатків, розвитку творчих здібностей дитини.

«Школа починається з учителя», – говорив В. Сухомлинський. «Необхідною умовою шкільного життя є педагогічний колектив, а вчитель – це наріжний камінь виховання, керівництво школою саме повинно починатися з будівництва міцної інтелектуальної основи для педагогічної майстерності. Без цієї основи нема ні творчості, ні педагогічних переконань. Тим більше, що, за словами Сухомлинського, «шкільні роки – це унікальний період розвитку людини, бо саме тут закладається корінь людини, його і за кращих часів не повториш» [49].

В. Сухомлинський стверджував, що школа – це вічне вогнище краси, святе місце, де звичаї, традиції українського народу передаються з покоління в покоління. Кожне свято в нашій школі – це велике дійство, до якого старанно готуються всі батьки, вчителі та діти. Але члени школи добре розуміють, що

яскравими заходами всіх проблем із виховання неможливо розв'язати. Для цього потрібна система виховної роботи [56].

Будь-яку проблему в навчально-виховному процесі розв'язати значно легше, якщо вчитель знаходить спільну мову з дітьми та їх батьками, коли їхні дії спрямовані в одному напрямку. Цю істину добре було б засвоїти батькам. Розвиток дитини залежить передусім від розвитку сім'ї. Сім'я повинна стати надійним помічником школи і заради цього класному керівнику потрібно терпляче працювати з батьками. Як писав В. Сухомлинський, ми взагалі нічого не досягли б, якби не працювали з батьками. Там, де не одне десятиріччя виховуються не тільки діти, а й батьки, педагогічних неврозів взагалі немає. Педагогічні переконання, погляди батьків – це результат цілеспрямованої роботи педагогічного колективу батьківського активу.

Одне з основних завдань Нової української школи – виховання на цінностях. Виховний процес є невід'ємною складовою всього освітнього процесу та орієнтується на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (чесність, справедливість, гідність, повагу до себе та інших людей), соціальнополітичні (свобода, демократія, патріотизм, повага до рідної мови та культури, шанобливе ставлення до довкілля).

Основними принципами у системі поглядів В. Сухомлинського, що не втратили актуальності й нині, є:

- гуманістичне ставлення до особистості кожного вихованця;
- урахування індивідуальних особливостей дитини;
- формування духовного світу дитини;
- стимулювання розвитку і саморозвитку дитини, звернення до її внутрішнього світу;
- використання демократичних педагогічних засобів і методів навчання та виховання (повага, заохочення, опора на позитивне);
- розвиток творчих сил кожної окремої особистості в умовах колективної співдружності.

Усі твори Василя Олександровича пронизані популярними в сучасній

педагогіці та психології ідеями позитивної «Я-концепції», вони повинні стати фундаментом сучасної навчально-виховної системи. Педагог підкреслював величезне значення ситуації успіху в розвитку дитини та у формуванні самостворення, наголошував на ролі самооцінки в реалізації дитини.

В. Сухомлинський зазначав, що найважливіше в процесі навчання та виховання – зміцнювати у дитини віру у свої сили і терпляче чекати того моменту, коли відбудеться хоча б маленьке зрушення в її розумовій праці. Положення про неповторність кожної дитини у системі поглядів Сухомлинського на сутність навчально-виховного процесу є основним. «У практиці своєї виховної роботи ми виходимо з того, що людина неповторна», – пише Василь Олександрович у праці «Духовний світ школяра». «Людська індивідуальність дитини неповторна ...», – повторює він у праці «Розмова з молодим директором». Положення про неповторність кожної дитини є немовби нарізним каменем, на якому побудована вся система поглядів В. Сухомлинського на проблеми навчання й виховання [49].

Педагог уважав, що педагогічна мудрість полягає в тому, щоб дитина ніколи не втрачала віру у свої сили, ніколи не відчула, що в неї нічого не виходить. Неоціненими для сучасних педагогів є розроблені Василем Олександровичем основи мотивації учнів до навчальної діяльності, самовиховання і саморозвитку. Педагог приділяє ключову роль вивченню вікових особливостей учнів, наголошує на врахуванні вчителем індивідуального темпу розвитку кожної дитини.

У книзі «Павлівська середня школа» він зазначав, що не можна допустити, щоб талановиті, обдаровані діти працювали нижче своїх можливостей. Педагог радив пробуджувати в кожній дитині інтерес до пізнання, адже без нього немає радості у навчанні, радості наукового відкриття, немає здібностей, нахилів, немає живої душі, людської індивідуальності. Неодноразово у своїх працях наголошував, що варто вірити в те, що кожна дитина розумна і талановита по-своєму, що серед дітей немає жодної нездібної, однак у кожній дитини думка розвивається своєрідними шляхами.

Незважаючи на те, що у педагогічних працях вченого ми не знаходимо вживання поняття «рефлексія», однак зміст його педагогічного творчого доробку наскрізь пройнятий рефлексивними роздумами, проєкціями, варіативністю розв'язання навчальних та життєвих ситуацій. Відверто й щиро Василь Олександрович, застосовуючи різні типи рефлексії, оприлюднює свої внутрішні міркування, ділиться враженнями, пережитими спільно з вихованцями миті успіху (особистісна рефлексія), про спілкування з колегами, особливо молодими (професійна рефлексія), вдосконалення (покращення) навчального й виховного процесу, пошук найбільш оптимальних засобів навчання (творча, управлінська рефлексія). В описах автора будь-якої події, ситуації спілкування із вихованцями чітко виявляються такі характеристики рефлексії, як самоаналіз, самооцінка, звернення до минулого досвіду, прогнозування імовірних подій з погляду педагога та учасників педагогічної взаємодії. Особливо виразно передано рефлексивність педагогічної позиції Василя Олександровича у працях «Серце віддаю дітям», «Обережно: дитина!». Сучасна навчально-виховна система вимагає від учителя рефлексії на всіх етапах його педагогічної діяльності.

Концепцією «Нова українська школа» передбачено перехід зі знаннєвої системи освіти до компетентнісного навчання. Цю ідею ми також віднаходимо у працях видатного педагога. Він радив не обтяжувати дитину лавиною знань про предмет, а вміти відкрити перед нею в навколишньому світі щось одне, але так, щоб залишилось щось недомовлене, щоб дитині захотілося ще і ще повернутися до того, про що вона дізналася. Саме здатності школяра до знаходження невідомого у відомому, незвичайного у звичайному, до постановки запитань, які фіксують невідоме, виступають як ланка народження проблеми, як етап з якого починається розгортання розумового пошуку, В. Сухомлинський надавав великого значення у формуванні творчої активності дитини.

Педагогічна спадщина В. Сухомлинського багатопланова. Вона зазнавала певної еволюції, постійно збагачувалася, поглиблювалася. Хоча він жив і

творив у радянські часи, ставлення до його діяльності та ідей не змінилося. Його педагогічна концепція високогуманна і демократична, органічно поєднує класичну і народну педагогіку. Гуманістична педагогіка Василя Олександровича вкрай необхідна сучасній українській спільноті, яка переживає різні трансформації, не відчуваючи потреби у засвоєнні педагогічних ідей гуманістичного напрямку.

Головним обов'язком учителів і вихователів у контексті проблеми морального виховання є утвердження у школярів принципів загальнолюдської моралі; виховання в них поваги до батьків, старших за віком, до народних традицій та звичаїв, національних і культурних цінностей України, її державного й соціального устрою; підготовка їх до свідомого життя в душі взаєморозуміння, миру, злагоди тощо. Але в сучасній школі серед дітей чимала кількість із досить стійкими негативними й нездоровими нахилами, що віднаходять своє проявлення у різних негативних вчинках та діях, зокрема в явно умисних порушеннях норм та правил поведінки, в ігноруванні обов'язкових вимог вчителя тощо. Провідне місце у педагогічній спадщині В. Сухомлинського займає ідея гуманізму, людяності та доброзичливості. Про моральну досконалість педагог говорив як про складову всебічно розвиненої особисті.

Вивчимо погляди В. Сухомлинського на проблему морального виховання підростаючого покоління.

Добро, толерантність, радість, зло, ненависть, насильство – моральні категорії, за допомогою яких оцінюються поведінка і вчинки людей, життєві явища та події. Вочевидь нині назріла нагальна потреба у виокремленні спеціальної педагогічної галузі – педагогіки Добра, витоки якої чітко простежуються у спадщині В. Сухомлинського. Про це свідчать назви окремих статей і розділів монографічних творів видатного педагога: «Радість і доброта», «Розуміння життя, добра і зла в ньому», «Будьте доброзичливими», «Не можна прожити і дня без тривоги за людину», «Про радість праці» та інші, в яких добро є моральним кредо і стрижнем виховання маленьких громадян [8, 5].

В. Сухомлинський вважав найважливішим завданням виховання вплив на пробудження і розвиток у дітей кращих моральних, інтелектуальних і естетичних почуттів. На його думку, «... почуття – це кров, плоть і серце моральної переконаності, принциповості, сили духу; без почуттів моральність перетворюється на сухі безбарвні слова, що здатні виховати лицемірів. Ось чому, образно висловлюючись, стежка від морального поняття до морального переконання починається із вчинка, із звички, насичених глибокими почуттями, особистим ставленням до того, що дитина робить, що робиться навколо неї» [54, 155].

В. Сухомлинський визнавав пріоритет морального виховання учнів в багатогранній діяльності педагогічного колективу школи. Цілком зрозуміло, що розумове, трудове і фізичне виховання повинні бути підпорядковані головному – вихованню в дитині людяності, тобто гуманного ставлення до природи, до суспільства, до інших людей і до самої себе. Щоб дитина засвоїла на рівні світоглядних переконань золоте правило етики: необхідно ставитись до інших людей так, як би ти хотів, щоб вони ставилися до тебе. Педагог наголошує: «Перевіряйте свої вчинки свідомістю: чи не завдаєте зла, неприємності, незручності людям своїми вчинками. Робіть так, щоб людям, які оточують вас, було добре» [54, 442].

Процес морального виховання є не що інше, як передача підростаючому поколінню всього того цінного досвіду людства, яке воно нагромадило за всю історію свого розвитку. Цей досвід закріплений в діяльності, поведінці людей старшого покоління, звичаях і традиціях народу, в моральних знаннях, у теорії моралі, в етиці як науці. Отже, засвоєння моральних знань є важливою умовою морального виховання. Лише через знання можна зрозуміти сутність людини, людських відносин, сенсу та мети життя [41, 547–548].

Нормам моральності В. Сухомлинський присвячував спеціальні бесіди, через які намагався не лише передати дітям моральні знання, а і вплинути на їхні почуття, емоції, цим самим спонукати їх до правильних хороших вчинків. Це те, що він називав азами елементарної моральної культури.

По-перше, вважав педагог, що діти повинні зрозуміти ту просту істину, що кожен їхній вчинок, кожне бажання, кожна дія позначається на інших людях, і дитина завжди повинна думати над тим, чи не завдає вона незручностей, прикростей, зла іншим людям своїми вчинками, своєю поведінкою.

По-друге, треба завжди бути вдячним старшому поколінню за те, що воно створило необхідні умови для дітей, їх навчання, виховання. Не випадково у багатьох народів світу існує культ батьків, людей старшого покоління. Почуття вдячності людям виховує в дітей відповідальність перед іншими людьми, що в той же час формує в дітей почуття обов'язку і громадянської гідності, коли людина готова робити добро для людей за велінням свого серця і своєї совісті.

По-третє, вважає педагог, коренем моральності є праця. «Усі блага й радощі життя створюються працею і тільки працею. Без праці не можна чесно жити... Моральний сенс праці якраз і полягає в тому, що людина здобуває найкращу радість оптимістичного світосприймання – радість творення. Це, по суті, і є самовиховання» [54, 444-445]. Праця, на думку педагога, стає розвиваючою, виховною для школяра лише тоді, коли вона вимагає напруження духовних і фізичних сил, подолання труднощів, коли вона загартовує волю і головне – є джерелом пізнання світу і формування світогляду.

Серцевиною морального виховання В. Сухомлинський вважав формування в дитини людяності, гуманізму. До людей треба бути добрими, чуйними, не робити їм зла і, в міру можливостей, допомагати слабким і беззахисним.

Моральне виховання має здійснюватись у нерозривній єдності з розумовим вихованням дитини. «Розумове виховання, – пише В. Сухомлинський, – завжди було і буде однією з головних ланок навчально-виховного процесу» [41, 549].

На думку педагога зародження в дитячих душах високих моральних, гуманістичних почуттів – любові до своїх батьків, рідних, поваги до людей похилого віку, милосердя до немічних і нещасних сприяють художні твори-

мініатюри. На основі художніх творів він радив у початкових класах проводити уроки доброти і людяності. Звертаючись до аналізу багатовікового педагогічного досвіду та досвіду своїх колег, освітянин послідовно розвиває гуманістичну ідею величі, цінності людини. Він обґрунтовує, якими мають бути почуття – до батьків, рідних, близьких, до інших людей та обов'язок перед ними; любов до Батьківщини, розуміння життя, добра і зла у ньому; виховання високих моральних якостей і норм поведінки, любові до знань, школи, учителя; дружба, любов, сім'я; ставлення до краси в природі, суспільстві.

У працях «Павлівська середня школа», «Методика виховання колективу» В. Сухомлинський рекомендує дбати про те, щоб для дітей дорогими людьми стали мати, батько, бабуся, дідусь, щоб у їхньому духовному житті утвердився культ матері. Виховання дітей 6–10 років він називав «школою сердечності», радив педагогам і батькам вчити дітей добру, любові, милосердю. Дитина не повинна вирости байдужою, черствою, вона має зростати у постійному піклуванні про навколишній світ рослин, тварин, людей, доглядати і допомагати їм.

Важливим засобом морального виховання дітей Василь Олександрович вважав слово, а мовну культуру людини – дзеркалом духовної культури. Слово – не тільки носій інформації, зазначав він, воно іскра, від якої розгорається полум'я інтересу, вікно в незвідане, тому має бути яскравим, образним, барвистим і точним. Слово в руках учителя – найтонший і найголовніший його інструмент. Він неодноразово наголошував, що багато шкільних конфліктів, які нерідко закінчуються великою бідою, починаються з невміння учителя спілкуватися з учнями. Наголошуючи на високій мовній культурі кожного педагога, Василь Олександрович зазначав, що педагог має вибирати з мовної скарбниці саме ті слова, що відкривають шлях до людського серця, неповторного, не схожого на інші. Щоб виховувати словами, треба розвивати у вихованців сприйнятливості до слова [38, 29].

Праці, над якими він працював до останнього дня – «Як виховати справжню людину», «Хрестоматія з етики», присвячені формуванню

духовності як визначальної, провідної якості особистості через морально-етичне виховання, прищеплення цінностей. В. Сухомлинський ввів етику в структуру педагогічної науки, наповнив її педагогічним змістом, культовими засадами як на основі соціальних реалій, так і народної та класичної культури. Він вибудовує виховний процес як прищеплення «культури почуттів», «культури бажань» краси і любові, створює «філософію для дітей», основою яких виступають написані ним художні мініатюри, а педагогічна аргументація закладається в моральних повчаннях книги «Як виховати справжню людину» [60, 385].

«Людина народжується не для того, щоб зникнути безвісною, нікому невідомою пилінкою. Людина народжується для того, щоб залишити по собі слід вічний», – говорить В. Сухомлинський. І це так. Хорошу пам'ять про себе може залишити людина у порядних діях, добрих вчинках, наполегливій праці. Адже людським рукам дано творити чудеса.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАСОБІВ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ З СПАДЩИНИ В. СУХОМЛИНСЬКОГО

2.1. Соціально-педагогічні засади виховання дитини з спадщині В. Сухомлинського

Аналіз спадщини В. Сухомлинського засвідчив, що виховна система педагога за своїми сутністю і змістом, формою і методами виховного впливу вийшла за межі однієї конкретної виховної інституції. Відтак, можна її кваліфікувати як таку, що має соціально-педагогічний характер, оскільки в межах даної системи здійснювалася цілеспрямована та специфічна соціально-педагогічна робота як із кожною конкретною дитиною, її сім'єю, громадою, так і соціумом в цілому.

На підставі вивчених праць педагога, представлених у фондах бібліотек та архівних матеріалах, зроблено висновок про те, що необхідність створення цілісного виховного середовища дитини на практиці постала перед В. Сухомлинським у результаті дослідження ним феноменології поняття «суспільне виховання» та з'ясування суперечностей між суб'єктами виховання і агентами соціалізації. Педагог дійшов висновку, що досить часто виховання дитини школою, сім'єю та самим суспільством (з його інституціями) здійснюється відокремлено одне від одного та відповідно до свого розуміння кінцевого результату. Тобто, на світоглядному, інституційному та функціональному рівнях між ними існує неузгодженість, що відбивається на характері виховання і призводить до втрати суб'єктом суспільно значимої цінності, а, отже, негативно позначається на формуванні соціального досвіду дитини. Саме потреба узгодження виховних впливів спонукала В. Сухомлинського до створення цілісного виховного середовища дитини, в якому вдалося гармонізувати як виховні потенції соціального середовища, так і

міжособистісні відносини суб'єктів у системах «дитина - дитина», «діти - батьки», «діти - дорослі».

Теоретичний аналіз науково-педагогічного доробку В. Сухомлинського дав достатні підстави стверджувати, що формування виховного середовища дитини як раціонального педагогічно доцільного конструкту відбувалося на чітко простежуваних соціально-педагогічних засадах. Під час дослідження нами було визначено, що у практиці В. Сухомлинського такими засадами були: цілепокладання, принципи та соціально-педагогічні умови. Універсальні за назвами, вони мали конкретний зміст, якого доцільно дотримуватися у соціально-педагогічній теорії і практиці.

Встановлено, що системоутворювальним фактором виховання дітей з спадщини В. Сухомлинського стало стратегічне цілепокладання – усвідомлене формування соціально-ціннісної ідеї та подальше її втілення у процесі виховної діяльності, сенс якого полягав у продукуванні та трансляції засадничої виховної мети в різні соціальні інституції, що створило необхідні підстави для подальшої їх інтеграції в єдине системне ціле. Такою засадничою виховною метою стала ідея формування гармонійної особистості як виховного ідеалу. За В. Сухомлинським, фундаментальним стрижнем, навколо якого інтегруються сутнісні ознаки гармонійної особистості, визначальним компонентом цієї гармонії є моральність; всебічний розвиток людини – це створення індивідуального людського багатства, яке поєднує в собі високі ідейні переконання, моральні якості, естетичні цінності, культуру матеріальних та духовних потреб (у такому розумінні розвитку людини синкретично об'єднане гносеологічно-аксіологічне ставлення педагога до об'єктивної дійсності). Навколо спільної цілі-мети об'єднуються всі учасники виховного процесу, структурні елементи цілісного виховного середовища. Шлях до реалізації мети розкривається В. Сухомлинським у змісті комплексу напрямів виховання та реалізації завдань виховного процесу, який виходить за межі шкільного виховання. Таким чином, ставши чинною та дієвою, ця виховна ціль сприяла тому, щоб позбутися розбіжностей щодо її розуміння у таких суб'єктів виховної

дії, як школа, сім'я, дошкільний заклад «Школа радості», піонерська і комсомольська організації, клуб технічної творчості, сільськогосподарський кабінет, колгосп та сільська рада, а, отже, гармонізувати та узгодити вектори їхнього виховного впливу на дитину, акумулювати зусилля, зняти проблему конфліктів суб'єктів цілісного виховного середовища. У формулюванні цілепокладання В. Сухомлинський розкрився як стратег і тактик та виявив свої прогностичні здібності.

Реалізація цілепокладання у вихованні дітей у спадщині В. Сухомлинського, за нашим визначенням, ґрунтувалася на п'яти основних принципах, а саме: холізму, антропологічному, духовності, партнерства школи та сім'ї у діалозі культур, міжвідомчої взаємодії. Ці принципи визначали основні вимоги до змісту процесу виховання, методів і форм його організації у середовищі.

У розбудові взаємодії між підсистемами цілісного виховного середовища і налагодженні зв'язків між інституційними виховними впливами провідного значення, на наш погляд, набув принцип холізму. Завдяки його дотриманню, як засвідчив аналіз педагогічної практики В. Сухомлинського, суб'єкти цілісного виховного середовища об'єднані не лише спільною метою, а й поділяють спільні або схожі цінності та переконання, ставлять перед собою спільні завдання, дотримуються єдиних узгоджених вимог, педагогічних засобів та методів виховання, що закономірно передбачає й їх функціонування на основі такої єдності, яка особливо чітко простежується на прикладі взаємодії школи і сім'ї [33].

Ціннісно-світоглядною установкою розбудови виховного середовища у спадщині В. Сухомлинського став антропологічний принцип. Сенс цього принципу полягав у тому, що дитина виступала як вихідна, базова цінність. На його основі забезпечується досягнення буття дитини у його цілісності, повноті та різноманітності її взаємозв'язків, потреб, можливостей, прагнень і очікувань, а також запитів та можливостей середовища на основі їх пізнання шляхом діалогічної взаємодії та добору методів і засобів виховання з урахуванням

природи дитини. Завдяки такому підходу увага В. Сухомлинського концентрувалася не лише на соціально-педагогічній інтерпретації сутнісних характеристик людини, але й на розумінні кожного етапу дитинства як самоцінного, унікального та рівноправного з кожним іншим етапом життя людини.

Усвідомлення самоцінності й унікальності дитинства, як і налагодження системних зв'язків школи з різними інституціями, потребували якісних змін усталених міжособистісних відносин між суб'єктами цілісного виховного середовища. Таку якісну зміну В. Сухомлинському вдалося здійснити завдяки опорі на принцип духовності, який повноправно можна вважати наскрізним, оскільки його сутність присутня і в інших принципах. Зміст принципу духовності розкривався, насамперед, у ціннісному й гуманному ставленні до дитини, до людини будь-якого іншого віку і статусу і позначався на характері соціальних зв'язків. Зокрема, цей принцип, завдяки зверненню до моральної сфери особистості, до її совісті як іманентного імперативу, обумовлював вихід за межі власних егоїстичних інтересів та спонукав до гармонізації власного «Я» з інтересами інших людей через прояв милосердя та доброти. Моральні настанови, численні традиції та свята (наприклад, свято Матері, День Невідомого героя, свято дівчаток, рапорт друзям тощо) не лише відображали соціально-ціннісні духовні якості, а й містили механізм діяльнісного утворення таких якостей, які виявлялись у взаємодопомозі, повазі, щирості тощо. Традиції та свята відображали зрозумілі та значимі для всієї громади цінності, що й дозволило об'єднати її навколо розв'язання, спільних суспільних завдань [33].

Виявлено, що у педагогічній практиці В. Сухомлинського школа, будучи культурним осередком громади, стала ідейним центром розбудови партнерських стосунків з різними суб'єктами виховної дії й, насамперед, з сім'єю. Дотримуючись принципу партнерства школи і сім'ї як діалогу культур, педагог розбудовував цілісне виховне середовище дитини у відповідній вісі координат «школа – сім'я», навколо якої, шляхом залучення до такого культурного діалогу, зосереджувалися інші суб'єкти виховного середовища. У

межах цього принципу, в якості специфічної форми соціально-педагогічної роботи із сім'єю, В. Сухомлинським було створено «батьківську школу», основна мета діяльності якої спрямовувалася на надання батькам дитини елементарних педагогічних знань, формування у них педагогічної культури, включення їх у систему єдиних педагогічних вимог до дитини, залучення до партнерських взаємин, культурного діалогу. Завдяки функціонуванню батьківської школи відбулося налагодження дружніх стосунків між школою та сім'єю, між учителями, батьками та дітьми. Такі стосунки вийшли за межі типового виховного процесу і знайшли свій вияв у творчій співдружності [33].

У результаті відбувалося виховання батьків, підвищувався рівень їхніх педагогічних знань, що вело до появи сприятливого інформаційного фону та психологічного мікроклімату у родині, а, отже, об'єктивно позначилося і на особистісному становленні дитини. Оскільки сім'ї, як малій соціальній групі, притаманна комунікативна функція та наявність розгалужених соціальних зв'язків, то різні форми взаємодії школи і сім'ї, у тому числі і функціонування «батьківської школи», батьківські дні в школі, різноманітні за тематикою батьківські збори тощо виступали у педагогічній практиці В. Сухомлинського як ефективні механізми педагогізації соціального середовища.

Педагогізація соціального середовища через сім'ю створила можливість для реалізації принципу міжвідомчої взаємодії. Сутність такого принципу у практиці В. Сухомлинського полягала у налагодженні ним педагогічної взаємодії школи з державними установами, зокрема з колгоспом, громадськими організаціями, культурними закладами села, сільською громадою та сільською радою.

Дотримання цих принципів, як переконують факти і результат виховної діяльності педагога у створеному ним цілісному виховному середовищі, забезпечило В. Сухомлинському можливість здійснити інтеграцію різних мікросередовищ дитини в системне ціле відповідно до соціального запиту і потреб дитини, завдань її розвитку та оптимізувати їхній вплив на основі узгоджених вимог до дитини й узгодженої взаємодії всіх суб'єктів з орієнтацією

на виховний ідеал людини.

На основі узагальненого аналізу педагогічного доробку В. Сухомлинського, його осмислення було визначено комплекс соціально-педагогічних умов, які були створені на практиці й найбільшою мірою забезпечували реалізацію вищезазначених цілепокладання та принципів. Серед таких умов визначено: виховання в колективі; залучення до суспільно корисної і ціннісної праці; організація змістовного дозвілля; виконання вчителем посередницької ролі між дітьми і соціумом. Вони охарактеризовані як кожна окремо, так і у взаємозв'язку, а також у контексті інших визначених засад – цілепокладання і принципів [33].

Виявлено, що виховання у колективі імпліцитно ґрунтується на концептуальних поглядах В. Сухомлинського щодо колективу як високоорганізованої контактної групи, суб'єкти якої перебувають на різних рівнях індивідуального інтелектуального та духовного розвитку. Включення дитини у колектив дозволяло педагогу реалізовувати і виховувати потреби і бажання дитини, розкривати її здібності і нахили, формувати соціальний і моральніший досвід. Завдяки самовідображенню соціуму через колектив, виховання у колективі давало змогу гармонізувати потреби дитини із запитами та очікуваннями суспільства. Унікальність цієї умови у В. Сухомлинського полягає в тому, що педагог знімає пріоритет колективного над індивідуальним і розглядає створення колективу не як ціль, а як засіб. Колектив у нього є одним із засобів виховання гармонійної особистості, але без виховання самої особистості неможливе існування й колективу як об'єднання таких особистостей. Таким чином, можна зробити висновок, що В. Сухомлинський прямо вказував на існування каузальних зв'язків між особистістю та колективом.

Виявом соціально орієнтованої діяльності дитини у виховній практиці педагога стала суспільно корисна праця, до якої залучались не тільки діти, а й їхні батьки, громада в цілому. Така умова забезпечувала не лише об'єктивацію власної родової суспільної сутності дитини, але й, в результаті якісної зміни

соціальної активності дитини, дозволяла їй зайняти певну позицію в соціальній системі, що, у свою чергу, уможливило наступні об'єктивації. У такій діяльності дитина також здобувала певний соціальний статус та займала певну диспозицію в структурі соціальних відносин. У процесі суспільно корисної праці мав місце і значний виховний вплив на дитину, який полягав у сходженні до духовності та піднесенні моральної гідності через створення певного блага – красивого і корисного. Через ціннісно-орієнтовану діяльність дитина безпосередньо стикалася із суспільством, в результаті чого у неї формувалося особисте ставлення до сенсу вищих соціальних ідей [33].

Екзистенція дитини, як відмічав В. Сухомлинський, не обмежується її приналежністю до певного колективу, так само і не розгортається повною мірою у суспільно корисній праці та навчальній діяльності. Для повноцінного особистісного розвитку дитині необхідно мати час, вільний від навчання і праці. У межах розбудови цілісного виховного середовища, спрямованого на реалізацію потреб та інтересів дитини, зазначена проблема трансформувалася педагогом у проблему педагогічно доцільного, а отже, і ефективного використання вільного часу. Тому наступною соціально-педагогічною умовою виокремлено організацію змістовного дозвілля – вона дозволила створити новий вимір розкриття екзистенції дитини, поєднати цікаве і корисне. Водночас це працювало на реалізацію принципів цілісного виховного середовища, а, отже, сприяло гармонізації різнорівневих відносин у його структурі, забезпечувало профілактику девіантної поведінки дітей.

Аналіз науково-педагогічних публікацій В. Сухомлинського переконливо свідчить, що інтегруючою соціально-педагогічною умовою у процесі розбудови цілісного виховного середовища стала особистість учителя як посередника між дитиною і соціумом, який поєднує субкультури дітей та дорослих. Така диспозиція, значимий соціальний статус та авторитет дають йому змогу ефективно активізувати громаду у вирішенні різних соціально-педагогічних проблем, ініціювати соціокультурні трансформації, забезпечувати функцію соціального контролю громади за вчинками і поведінкою дітей, їх успішністю

та особистісними досягненнями.

Соціально-педагогічні засади – цілепокладання, принципи, соціальнопедагогічні умови є взаємопов'язаними, а тому їх відокремлений розгляд, з подальшою абсолютизацією будь-якої з них, унеможливають утворення цілісного виховного середовища як соціально-педагогічного конструкту з ознаками системності [33].

Нами розкрито значення спадщини В. Сухомлинського не лише у контексті наукового дискурсу конкретної історичної епохи, але й щодо її внеску, актуальності і соціальної значущості для сучасної науки та практики шляхом вивчення сучасного досвіду використання визначених соціально-педагогічних засад виховання дитини.

Гуманістична педагогіка В. Сухомлинського, його педагогічний світогляд і досвід здійснили потужний вплив як на становлення різних виховних систем, так і на соціально-педагогічну теорію та практику загалом.

2.2. Вплив казки на виховання всебічно розвиненої особистості дитини

Виховання – один із найважливіших періодів соціального становлення особистості дитини. Пережитий саме в час дитинства успіх може суттєво вплинути на подальшу долю дитини, стати свого роду пусковим механізмом подальшого руху особистості, особливо якщо це стосується навчання – найголовнішого сподівання дитини.

Ідея успіху в навчанні дітей була пріоритетною у педагогічній концепції В. Сухомлинського. Маючи своїм корінням народну педагогіку, будучи творчим розвитком прогресивної педагогіки минулого та узагальненням тогочасної сучасної психолого-педагогічної науки, вона стала стрижнем його «філософії дитячого щастя». Дати кожній дитині щастя – ось у чому вбачав свою місію педагог і вчений В. Сухомлинський. Але дитина не може бути

щасливою, якщо їй у школі нецікаво, погано, нудно, якщо вона не відчуває себе достатньо здібною, щоб оволодіти шкільною наукою. Щоб зробити дитину щасливою, педагог, перш за все, повинен допомогти їй вчитися, відчути «смак» успіху.

Найважливішим засобом розумового виховання є навчання, у процесі якого відбувається розумовий розвиток. «Як без азбуки людина не може читати, так без розумового розвитку, без гнучкої, живої думки неможливе розумове виховання» [54, 215]. На багаточисленних переконливих прикладах Василь Олександрович показав, що успіх розумового виховання залежить від багатьох факторів: від інтелектуального багатства всього шкільного життя; від духовного багатства вчителя, його кругозору, ерудиції, культури; від змісту навчальних програм і характеру методів навчання; від організації розумової праці на уроках і вдома.

Велика роль у вихованні надається казкам. Казка – це вид художньої прози, що походить від народних переказів, порівняно коротка розповідь про фантастичні події та персонажів, таких, як феї, гноми, велетні тощо. Ще один із основних жанрів народної творчості, епічний, переважно прозаїчний, твір чарівного, авантюрного чи побутового характеру усного походження з настановою на вигадку.

Казка як жанр усної народної творчості своїм генезисом сягає ще часів перших спроб міфотворчості, як жанр художньої словесності – бере початок у XVII ст.

Казка як своєрідний жанр народної творчості здавна посідав важливе місце у фольклорі всіх народів світу. Згадки про казку (як і її зразки) знаходимо в різноманітних писемних пам'ятках, що дійшли до нашого часу крізь віки і тисячоліття. Так у в Китаї ще у XXII ст. до н. е. був відомий збірник казок «Шан-Хої-Кінг». Ряд казок Стародавнього Єгипту було зафіксовано у XIV ст. до н. е. За багато століть до нашої ери активно побутували казки в Індії. Чимало з них увійшло потім до славнозвісного збірника «Панчатантра». Широкого розголосу набули стародавні казки Арабського Сходу, що склали цілий збірник

«Тисяча і одна ніч» й були потім перекладені на мови багатьох народів.

На думку багатьох дослідників, казка є найбільш древнім жанром, який «застиг у той період, коли перестав відповідати пізнішим форматам мислення». Казка набула естетичної, частково дидактичної й повчальної функції та сталої форми, що до цього часу залишалася незмінною. Як підтверджують спостереження вчених, це було не пізніше XVI-XVII ст. Усі трансформації жанру та зміни у сприйманні казкової оповіді пов'язані із втручанням дійсності у її сферу [31].

Казка як своєрідний жанр народної та літературної творчості посідає значне місце у фольклорі всіх країн світу. Як зазначив В. Гнатюк, «казки належать до найдавніших витворів людського духу і сягають у глибину таких далеких від нас часів, якої не досягає жодна людська історія». Казка – невід'ємна складова народної педагогіки. «Казка, гра, фантазія, – пише В.О. Сухомлинський, – животворне джерело дитячого мислення, благородних почуттів і прагнень... Через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками... Під впливом почуттів, що породжені казковими образами, дитина вчиться мислити словами. Діти знаходять велике задоволення у тому, що їхня думка живе у світі казкових образів, у них – перший крок від яскравого, живого, конкретного до абстрактного». А ще казка є одним із засобів всебічного розвитку дитини.

Всебічний гармонійний розвиток особистості як головну мету навчально-виховного процесу розглядав та втілював у життя видатний український педагог Василь Олександрович Сухомлинський.

Ще за життя В. Сухомлинського називали історичною постаттю, класиком педагогіки, а його ім'я ставили в один ряд із К. Ушинським і А. Макаренком. Справі навчання, виховання, гармонійного розвитку гуманної особистості В. Сухомлинський багато самовідданої й титанічної праці, сумлінних турбот, зусиль волі та інтелектуальної енергії. На наш погляд, нині варто говорити більше про його спадщину як про авторську систему гуманістичних поглядів, що вже стали органічною складовою розвитку

сучасної освіти й педагогічної науки в Україні.

У книгах «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Павлиська середня школа» педагог розкриває конкретні форми становлення гуманної поведінки дітей. Серед них: створення лікарень для пташок і тварин, допомога немічним, участь в естетизації школи тощо. Формування гуманізму дітей сприяло також створенню галереї портретів матерів найвідоміших людей світу. У програмі роботи школи поряд із загальними категоріями етики (моральний ідеал, гідність, чесність, працьовитість, справедливість) достатньо реалізуються й такі, як щастя, радість, совість, співчуття, духовність. Саме останні й відображають зміст гуманності як інтегральної риси підростаючої особистості. Проте заслуга вченого полягає не лише в тому, що він включив ці поняття до програми, але насамперед у реалізації цих понять у практиці роботи Павлиської школи. У школі поважали гідність дитини, оскільки без любові й поваги до вихованців, за переконанням Василя Сухомлинського, будь-які розмови про гуманність і людяність стають порожнім звуком. Природно, що формування гуманності школярів здійснювалося у Павлиші шляхом використання «Хрестоматії моральних цінностей людства» та «Хрестоматії з етики». Ці рукописні матеріали постійно поповнювалися вченим та його колегами і слугували розвитку в дітей людяності, доброти, гідності.

Так, у непросту епоху жив і творив В. Сухомлинський, він був сином своєї доби, але, на жаль, не всі його сучасники змогли піднятися до розуміння й осягнення істинного сенсу сповідуваних ним гуманістичних ідеалів.

В. Сухомлинський створив психолого-педагогічну систему, у центрі якої – дитина. Це надзвичайно потужна і гуманістична педагогіка побудована на походженні тієї філософської істини, що освіта, виховання й розвиток людини – це передусім утвердження гармонії розуму і серця.

Школа, на думку В. Сухомлинського, – це не комора знань, а світоч розуму, святиня і надія, духовна колиска народу, норавливе дитя суспільства. Це світ душевних людських доторкань, зосередження добрих почуттів, тонких переживань. Це вічне вогнище краси, освіти й освіченості. У школі проходить

один із найважливіших періодів життя дитини. Школа для В. Сухомлинського була незвичайним місцем роботи, сенсом його щоденних діянь.

В. Сухомлинський наголошує: «У кожній людині є її золота жилка. Якою б запушеною, безталанною, нездібною до оволодіння знаннями не здавалась дитина, дорогоцінне зерно таланту десь приховується під пластами звичайності, посередності, властивості. Завдання істинного виховання полягає в тому, щоб знайти це зерно, відкрити золоту жилку, поставити людину на ту життєву доріжку, йдучи якою вона засвітиться своїм неповторним блиском. Це болісно складна справа, яка потребує великого терпіння і безмежної віри в людину... Виховання – це не перебудова чи ломка тих задатків, які закладені в дитину природою, а гармонійний розвиток цих задатків». Ці слова В. Сухомлинського доречно вважати його гуманістичним заповітом для всіх, хто причетний до відповідальної справи плекання неповторного духовного світу кожної дитини [36, 44].

Педагогічна спадщина В. Сухомлинського багатоаспектна, її пронизує проблема проектування людини, яка ґрунтується на ідеї всебічного розвитку особистості. Усі сторони виховання (розумове, моральне, естетичне, трудове, фізичне) він розглядав у єдності, вважаючи, що при упущенні чогось одного не розв'яжеться жодне виховання завдання. У Павлівській середній школі, якою керував педагог, виховна робота була спрямована на те, щоб дитині дати, перш за все, духовну повноту і насиченість життя.

З точки зору В. Сухомлинського, діти повинні жити в світі краси, гри, казки, музики, малюнка, фантазії, творчості. У зв'язку з цим він практикував у своїй роботі уроки думки. Це були уроки на природі, де дітям можна задавати тисячі питань. Урок на природі – подорож до джерела живої думки. В. Сухомлинський вважав, що праця думки неможлива без дитячої творчості. Він залучав школярів до складання казок, творів, самостійного вивчення окремих тем та ін. [51, 78].

Велика увага у Павлівській школі приділялася читанню. В. Сухомлинський не уявляв собі повноцінного, всебічного розвитку підлітка,

юнака, дівчини без того, щоб вони не мали своїх улюблених письменників. На думку В. Сухомлинського, не можна зводити духовний світ маленької людини лише до навчання. Якщо учителі будуть прагнути до того, щоб усі сили школяра були поглинуті уроками, життя його стане нестерпним [50].

В. Сухомлинський оцінював відбір змісту шкільного навчання, ґрунтуючись на своєму розумінні мети школи. В одній з останніх праць «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» він так розкриває сутність поняття «всебічний розвиток». «Це створення індивідуального людського багатства, яке поєднує в собі високі ідейні переконання, моральні якості естетичні цінності, культуру матеріальних і духовних потреб. Міркувати про усебічний розвиток не можна без винятково важливого застереження: справжній всебічний розвиток – це гармонія того, що людина дає суспільству, і того, що вона одержує, споживає... Виховання всебічно розвиненої особистості не означає, що кожна людина тільки кимось виховується. Активність прагнень особистості до ідеалу – необхідна умова перетворення в життя і соціального, і педагогічного аспектів ідеї всебічного розвитку особистості...».

В. Сухомлинський зазначав: – «Справжня освіченість – у гармонії: знання забезпечують оптимальний рівень загального розумового розвитку людини, а цей загальний розвиток ... сприяє постійному зростанню здатності до оволодіння новими знаннями. Повноцінне навчання, тобто навчання, яке розвиває розумові сили і здібності, було б немислимим, якби не спеціальна спрямованість, скерованість навчання – розвивати розум, виховувати розумну людину...».

В. Сухомлинський не уявляв собі виховання без постійних розповідей вихователя про гарні вчинки людей, без пояснення правил моралі. Він складає хрестоматію маленьких повчальних розповідей, вишукує такі розповіді та історії в книгах, газетах, журналах. Проте найбільше боявся В. Сухомлинський, що розмови залишаться лише розмовами, перетворяться у пустослів'я. Якщо дітей схвилювало слово педагога, це хвилювання повинно обов'язково вилитися у справу, в роботу, в допомогу людям, школі, колгоспу. За такого

поєднання (слово учителя – схвильованість – спільна праця вихованців і вчителя) в дітей виникає почуття задоволеності.

У Павлиші милосердя, сердечність, благородство виховуються у дітей через свята Матері, Троянди, закладення саду вдячності (сад для старих людей). «Переживаючи безкорисливу радість творення добра, дитина здобуває дорогоцінне багатство душі, вона відчуває серцем, коли і де товаришеві, другові, дорогій людині, яка живе поряд, треба допомогти».

Загалом, розкриваючи особливості формування всебічно розвиненої особистості, вчений розкриває таку педагогічну закономірність: між виховними впливами існують десятки, сотні, тисячі залежностей і зумовленостей, а ефективність виховання визначається тим, як ці залежності й зумовленості враховуються і реалізуються на практиці.

Отже, найважливішою складовою освіченої людини В. Сухомлинський вважав уміння вдумливо читати, а джерелами думки – «спостереження, природу, працю, моральну красу людської поведінки, книгу і творчість».

Серед шляхів і засобів формування всебічно розвиненої особистості у школі педагог вирізняв казку, навчання, рідну природу, працю, слово, традиції, експериментування, багате духовне життя вихованців. За словами вченого, школа стає «колискою народу», якщо в ній панують культ Матері, Батьківщини, Людини, культ Слова. Саме за цих умов і можливе формування юного громадянина і всебічно розвиненої особистості.

У розумовому вихованні В. Сухомлинський важливе місце відводив малюванню, кресленню, музиці, творчості. Уже через тиждень після занять у «школі радості» Василь Олександрович запропонував малюкам принести альбом і олівці для малювання. Діти сідали зручно на галявині шкільної садиби, самостійно вибирали об'єкти для малювання. У малюнках на повну силу проявлялася дитяча фантазія, що пробуджувала думку. На уроках образотворчого мистецтва, як радив В. Сухомлинський, потрібно не лише вчити дітей законам пропорції, перспективи, співрозмірності, але й давати простір для уяви, не ламати дитячої мови казкового бачення світу.

«Школа радості» поступово ставала концертним залом під відкритим небом. Тут слухали музичні твори і музику природи. Без музичного виховання, як вважав В. Сухомлинський, також неможливий повноцінний розумовий розвиток. Ранньої осені діти на природі слухали «Політ джмеля» з опери «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова, у сонячний день «бабиного літа» – «Осінню пісню» П. Чайковського, у зимові дні – мелодії Е. Гріга, Ф. Шуберта, Р. Шумана ... Прослухавши мелодії, діти йшли до квітучої медоносної трави, де слухали бджолину арфу, гудіння джмеля. Музика пробуджує думку, наповнює клітини мозку чудодійною силою.

Серед умінь і навичок, якими досконало повинен володіти учень, Василь Олександрович називав: уміння спостерігати явища оточуючого світу; уміння думати – зіставляти, порівнювати, протиставляти, знаходити незрозуміле; уміння дивуватися; уміння висловлювати думку про те, що учень бачить, робить, думає; уміння виділяти логічно завершені частини в прочитаному, встановлювати взаємозв'язок і взаємозалежність між ними; уміння знаходити в книзі матеріал-відповідь на питання; уміння знаходити книгу з проблеми; уміння робити аналіз тексту в процесі читання; уміння слухати вчителя й одночасно записувати його розповідь; уміння читати текст і одночасно слухати інструктаж учителя про роботу над текстом; уміння написати твір, оповідання про те, що учень бачить навколо себе, спостерігає тощо.

В. Сухомлинський вказував, що перш ніж учити дітей запам'ятовувати, їх потрібно вчити думати, мислити, аналізувати факти і явища оточуючого світу. «Якщо повторення – мати навчання, то спостереження – мати обдумування і запам'ятовування знань» [54, 504].

Розумове виховання, за переконанням В. Сухомлинського – досить складний педагогічний процес. Його не можна звести лише до теоретичного засвоєння понять, нагромадження знань. Це було б просто навчання, а не розумове виховання. Розумове виховання охоплює всі сторони життєдіяльності дитини, це: засвоєння знань, які нагромадило людство за всю історію свого існування; розвиток здібностей до пізнавальної діяльності й творчого мислення;

формування наукового світогляду; включення дитини у чуттєво-практичну діяльність з перетворення світу і пристосування його до потреб та інтересів людини. Останнє має особливе значення у розумовому вихованні учнів. В. Сухомлинський підкреслював, що «...осмислювання понять – лише одна сторінка розумового розвитку дітей. Дитина повинна думати, працюючи руками, і працювати руками, думаючи» [54, 213].

Василь Олександрович вказував на те, щоб поступово привчати учнів до подолання труднощів у інтелектуальній праці, виховувати самодисципліну розумової праці. Важливо, як стверджує В. Сухомлинський, створити у школі загальні умови цілеспрямованої праці, постійної розумової діяльності без стомлювання, без ривків, поспіху і натуги духовних сил. Потрібно щоб дитина трудилася не для отримання оцінки, а щоб нею керувало інтелектуальне почуття радості пізнання.

Питання розумового виховання були в центрі уваги всіх праць В. Сухомлинського та в його практичній діяльності. Його одержимість цією проблемою знаходимо в праці «Як виховати справжню людину». Говорячи про образ ідеальної людини, яку слід назвати справжньою, В. Сухомлинський вважає, що такій людині наряду з іншими якостями повинні бути властиві «інтелектуальне багатство, творчий розум, прагнення жити у світі думок, постійне бажання збагачувати і розвивати свій розум» [54].

Значущість літературних творів письменника-педагога, очевидно, вимірюється тим, що ґрунтується вона на сукупності цінностей, без яких не може бути Людини. «Тільки злиття красивого і розумного дає високоморальне», - писав видатний педагог. Як добрий чарівник, В. Сухомлинський висвітлює читачам духовні скарби, оповиті красою почуттів і вчинків, неначе говорить: ось вони, перед тобою – не промини, не стопчи, не спогань! Бо ти – людина.

Виховання естетичних почуттів засобами художнього слова В. Сухомлинського є проблемою узагальнюючою. Вона може поділятися на ряд аспектів, кожен із яких цікавий для дослідження: поєднання красивого і

морального, виховання естетичних почуттів у процесі дитячої творчості, краса природи в літературному доробку В. Сухомлинського тощо. Щодо самих літературних творів, то викликають інтерес їх проблематика, поетика, жанрові особливості творів.

Отже, педагогічну спадщину В. Сухомлинського важко переоцінити, його думки та ідеї – дороговказ для сучасної педагогіки та майбутніх поколінь, а сам педагог – взірць високої духовності. Василю Олександровичу вдалося торкнутися дитячих душ, посіяти в них добро, людяність, любов засобами слова, а саме казки, у якій розкривається внутрішній світ переживань, думок, мрій людини. Казки педагога виявилися потужним засобом виховного впливу на особистість дитини.

2.3. Засоби та форми естетичного виховання дітей у поглядах В. Сухомлинського

Естетичне виховання є невід'ємним складником виховної системи. Воно реалізується у єдності із розумовим, моральним, фізичним і трудовим вихованням дітей і є необхідним фактором усебічного розвитку особистості, облагородження людини.

Нині естетичне виховання належить до проблем, від вирішення яких багато в чому залежить подальший розвиток культури. У другій половині ХХ - на початку ХХІ століття проблема естетичного виховання розглядається багатьма дослідниками по-новому: різко загострюється її гуманістична спрямованість у зв'язку із глобальним завданням збереження і розвитку культури. Ця проблема вивчалася і вивчається різнопланово вченими-філософами, педагогами, психологами, мистецтвознавцями.

В Українському педагогічному словнику зазначається, що «естетичне виховання – складова частина виховного процесу, безпосередньо спрямована на формування і виховання естетичних почуттів, смаків, суджень, художніх

здібностей особистості, на розвиток її здібності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси в усіх сферах діяльності людини. Естетичне виховання спрямоване насамперед на виховання в людини гуманістичних якостей, інтересів і любові до життя в його різноманітних проявах» [17, 119].

У наш час проблема естетичного виховання, розвитку особистості, формування її естетичної культури – одна з найважливіших, що стоять перед сучасною школою. У наукових працях окремих вчених висвітлюються загальні проблеми естетичного виховання молодших школярів (О. Абдулліна, Л. Ахмедзянова, А. Верхова, А. Зімичев, О. Купрін, А. Ліненко, Г. Нагорна, Л. Нечипоренко, В. Семиченко, Р. Хмельюк, О. Цокур, Г. Шевченко).

Педагогічну спадщину видатного педагога В. Сухомлинського досліджували такі вчені, як М. Антонєць, І. Бєх, В. Бондар, М. Богуславський, А. Борисовський, І. Зязюн, Б. Кваша, В. Кузь, М. Мухін, В. Виндак, О. Савченко, М. Сметанський та інші.

Спадщина видатного педагога надзвичайно велика, торкається різних проблем навчання і виховання підростаючого покоління. Ми зупинимося на естетичному вихованні, якому В. Сухомлинський у своїй діяльності надавав значної уваги. Він розкрив і сформулював методологію і методику естетичного виховання в школі і тим самим «прорубав» у педагогіці заповітне вікно у світ краси.

На думку відомого педагога В. Сухомлинського, естетичне виховання в системі навчально-виховної роботи займає особливе місце. Великий педагог писав, що «естетичне виховання починається з багатого емоційного підтексту відносин між членами колективу; чуйності, сердечності, задушевності. У гармонійному поєднанні краси, що оточує людину, і краси самої людини провідна роль належить красі людських взаємин. Дитина ще не може збагнути суті цієї краси думкою, свідомістю, але вона відчуває її серцем: краса для неї – у справедливості» [53, 534].

Системний підхід В. Сухомлинського до естетичного виховання виявлявся в послідовному ускладненні завдань, змісту, методів і форм з віком

дітей: від сприйняття краси природи до складання казок і віршів, від сприймання творів мистецтва – до їх аналізу, від простих спостережень - о активної творчої діяльності. В практиці естетичного розвитку В. Сухомлинський намагався використовувати в комплексі всі засоби і методи: природу, мистецтво, працю, навколишнє середовище, людські відносини тощо.

Основними засобами естетичного виховання підростаючого покоління є природа, мистецтво, музика.

Особливо ефективним засобом інтелектуального, естетичного виховання дітей, на думку Василя Олександровича, є природа. В ній він вбачав джерело виховання найважливіших якостей особистості – доброти і милосердя, вважаючи, що естетика починається з краси переживань, і не визнавав емоційного убожества. Він вводив малюків у навколишній світ так, щоб вони кожного дня відкривали в ньому щось нове, а кожен їхній крок був мандрівкою до джерела мислення й мови – до чудової краси природи. Дбав, щоб кожен вихованець зростав мудрим мислителем і дослідником, щоб кожен крок пізнання облагороджував серце й гартував волю. Прагнув до того, щоб, перш ніж розгорнути книжку, слід прочитати по складах перше слово, його вихованці прочитали сторінки найпрекраснішої в світі книги – книги природи. Він зробив висновок, що дітей не можна відгороджувати від живого естетичного сприйняття оточуючого середовища. Школа не повинна позбавляти дітей дитинства, обмежуючи їх стінами класу, а, навпаки, збагачувати навчально-виховний процес естетичним спілкуванням з природою, з оточуючим світом.

Як зазначає М. Артеменко, «природа – це один із факторів, що впливають на розвиток і формування естетичних почуттів, невичерпне джерело естетичних вражень і емоційного впливу на людину. Саме природа є носієм і джерелом естетичних цінностей: кольору, ритму, гармонії, пропорції. Тому процес естетичного виховання немислимий без спілкування із природою, без освоєння її естетичної суті» [4, 9].

Прикладом того, як можна організувати перехід від дошкільного до шкільного віку є досвід Павлиської школи. Таким ланцюжком, яким вони

з'єднали два періоди, є «Школа радості» для шестирічок. Уроки в школі під голубим небом – своєрідна творча лабораторія, в якій йде складний процес фізичного загартування, розумового розвитку, духовного становлення, естетичного росту, трудового гарту, ідейного пробудження дітей. Головним засобом педагогічного впливу тут виступає природа, мова, творчість, праця: «... Дитина за своєю природою – допитливий дослідник, відкривач світу. Так нехай перед нею відкривається чудовий світ у живих фарбах, яскравих і трепетних звуках, у казці та грі, в особистій творчості, в красі, що надихає її серце, в прагненні робити добро людям» [37]. У створеній ним «Школі радості» талановитий педагог разом з дітьми писав книгу природи, вчив їх складати нариси про красу рідного краю, стверджуючи в юних серцях доброту й красу як моральний ідеал. Без гуманного, чуйного ставлення до всього живого неможлива й гуманність у взаєминах між людьми, вважав він. На першому етапі роботи по формуванню естетичних почуттів у дітей В. Сухомлинський радив широко використовувати багатющі можливості природи. З врахуванням психолого-педагогічних особистостей дітей молодшого віку, він розглядав естетичні можливості природи, як силу, що дає емоційне задоволення думці і слову.

Саме у природі «вічне джерело дитячого розуму». Тут діти мислять конкретними образами: живими барвами, яскравими і трепетними звуками, фантастичними істотами, ігровими формами у процесі пізнання природи словом, поняттям позначаються не лише предмети і явища, а й аромат квітів, пахощі землі, музика степів, зелений шум дерев, краса кольорів веселки та небесної блакиті, тобто вся палітра естетичного сприймання світу. Зажурена верба і струнка тополя, сад і поле, бруньки та весняні квіти, пісня жайворонка і перший весняний грім, ранкова зоря і вечірня заграва, весняне розмаїття барв та осіння щедрість садів – все це перетворює у джерела думки уроки мислення, є засобом розвитку діалектичного бачення природи, естетичного сприйняття, виховання духовності дитини.

Естетичний вплив природи на дитину значною мірою пояснюється тим,

що прекрасне сприймається у доступній і привабливій формі: при цьому діти виявляють швидкі емоційні реакції. Ці особливості емоційних реакцій дітей є з одного боку, швидкими переходами від одного емоційного стану до іншого, а з другого – несформованістю навичок вираження почуттів або їх гальмування.

Важливою є думка педагога про те, що школа майбутнього повинна в повній мірі використовувати для гармонійного розвитку людини все, що дає природа: «Природа є джерелом добра, її краса впливає на духовний світ людини тільки тоді, коли юне серце облагороджується вищою людською красою – добром, правдою, людяністю, співчутливістю, непримиренністю до зла. «...Краса природи як засіб естетичного й морального виховання звучить тільки в загальній гармонії всіх засобів духовного впливу на особистість».

Для Василя Олександровича формування естетичного почуття дитини, її емоційної культури – основне завдання гуманістичного виховання. А сприйняття й осмислення прекрасного – основа естетичної культури, без якої почуття лишаються глухими до всього високого і благородного.

Естетичні почуття дитини, викликані природою, як зазначав В. Сухомлинський, тісно пов'язані з моральними почуттями. А моральний фактор у сприйманні природи виявляється насамперед у тому, що дитині подобається природа своєї батьківщини.

Культура естетичних почуттів вимагає високої загальної культури шкільного життя, особливо моральної культури – ставлення до людини як до найвищої цінності. Естетичні цінності виявляються безсилими в обстановці, де панують грубість, байдужість, непорядність у «дрібницях» повсякденних взаємин.

«Справжня краса людських відносин, – писав В. Сухомлинський, – правдивість – далеко не завжди буває приємною. Часто правда гірка, тривожна, в ній осуд і непримиренність до зла» [53, 535].

Естетичне виховання – організований, активний, цілеспрямований процес. Його складовими елементами є розвиток інтересу і любові до природи, прищеплення умінь і навичок помічати красиве, милуватися ним, здатність

виявляти почуття прекрасного у процесі сприймання явищ природи. Природа – благодатне джерело виховання людини.

Результат естетичного виховання є прояв очищення, возвеличення духу перед ликом всього прекрасного, породження радісної думки і розумної радості. Розуміючи важливість цього, педагог закладав фундамент світлого, сильного світовідчуття, світорозуміння, світосприймання. Таким чином В.О.Сухомлинський досягав формування у дітей міцних психологічних зв'язків з природою, розуміння універсальних взаємодій у ній, а також гармонізація власної душі.

Його оригінальною методичною розробкою є так звані «уроки під голубим небом», які стали справжньою школою естетико-емоційної культури. Умовно їх можна розділити на два види. Одні спрямовані на створення передумов для оволодіння системою наукових знань про природу і розвиток пізнавальної діяльності («Живе і неживе», «Неживе зв'язано з живим», «Все в природі змінюється», «Сонце – джерело життя»), інші на розвиток естетичного сприймання, емоційної пам'яті, образного, виразного мовлення («Перший зимовий ранок», «Світ квітів серед зими», «Сонце після літнього дощу», «Райдуга над річкою», «Двадцять відтінків вбрання осіннього лісу – як їх назвати» та інші). Таким чином у дітей розвиваються два типи мислення: образне і логічне.

Перші «уроки мислення» у школі видатного педагога починалися не в школі, не в класі, не перед класною дошкою, а серед природи. В. Сухомлинський водив дітей до невичерпного й вічного нового джерела знань – у природу: в сад, ліс, на берег річки, в поле. Вони бачили, як цвіте яблуня, освітлена яскравим весняним сонцем, як гудуть навколо неї бджоли. Чули, як у синьому небі співає жайворонок й до самого небокраю вітер колише безмежне пшеничне поле. Це не відхід від уроків, навчання, ці уроки серед природи збагачували, поглиблювали знання учнів, розширювали їхній кругозір, уявлення про навколишній світ.

Подорожі у світ природи проводились в усі пори року. Для того, щоб діти

бачили, як змінюється природа, вони здійснювали подорожі за одним і тим же маршрутом. Кожен раз учні помічали нові відтінки у забарвленні листя, новому освітленні дерев тощо. Ці подорожі приносили дітям дивовижні відкриття, на які вони раніше не звергали увагу. В. Сухомлинський послідовно вчив дітей милуватися і захоплюватися красою, співчувати і співпереживати природі. На таких уроках діти з подивом дізнавалися про те, як земля «дихає», як небо «посміхається», як весняний садок «пахне життям» [53]. Педагог тісно пов'язував патріотичне виховання з формуванням естетичного ставлення до природи, яке вважав міцним емоційним корінням справжньої любові до Вітчизни. Він неодноразово підкреслював, що любов до рідного краю починається з любові до певного куточка природи, який став незабутнім спогадом на все життя.

Учні Павлівської «Школи радості» створювали разом зі своїм вчителем живу книгу. Триста її сторінок - це триста маленьких подорожей, прогулянок в поле, до лісу, на берег річки, де відсувалися цікаві зустрічі, спостереження за явищами природи. Починалася ця книга розділом «Наше рідне село». Величезну насолоду і радість отримували учні, читаючи такі її сторінки як «Пшеничні колоски», «Хризантеми - діти осені», «Зимовий сніданок» та багато інших.

Неабиякого значення надавав педагог художньому пізнанню природи. Вважаючи мистецтво образною філософією природи, В. Сухомлинський тонко підводить дітей до розуміння краси навколишнього світу через осягнення її художнього образу. Діти слухають музику природи; співають чарівні народні пісні, які відкривають перед ними красу світу; імпровізують на сопілці, наслідуючи голоси природних стихій, - і все це напрочуд збагачує об'єктивний образ природи, що народжується в їхній свідомості [54].

Отже, працюючи в «Школі радості» педагог зробив висновок, що поетична творчість починається з бачення краси. Краса природи загострює сприймання, пробуджує творчу думку, наповнює слово індивідуальними переживаннями. Василь Олександрович тисячу раз переконувався в тому, що

без поетичного, естетичного струменю неможливий повноцінний розумовий розвиток дитини, наголошував на тому, що вже в роки дитинства кожен має вчитися відкривати красу природи, щоб «духовне життя дитини і природа немовби поєднувались інтелектуальними, естетичними, творчими нитками. Важливо, щоб джерелом думки й почуттів було пізнання явищ природи, її краси» [53].

Природа стає могутньою виховною силою, підкреслював В. Сухомлинський, тільки при постійній взаємодії з нею людини. Причому вихователь має потурбуватися, щоб, пізнаючи природу, дитина переконувалася в своїй величї. Близьке спілкування з природою викликає почуття краси, бережливого і дбайливого ставлення до неї. А буває це насамперед тоді, коли людина своєю працею поліпшує навколишнє середовище.

Взаємодія з природою в Павлівській середній школі була поставлена на предметну основу, не обмежувалась спостереженнями і розповідями, залучала дітей до конкретних справ по збереженню та примноженню природних багатств. На голому, випаленому сонцем схилї, учні розбили сад для людей, в іншому місці заклали виноградник, боролися з засухою, не відступали перед руйнівними силами природи. Шкільна ділянка у В. Сухомлинського була царством зелені та квітів, серед якого особливо видїлялась алея троянд, які вирощували самі діти. У школі був девіз: все що пов'язано з життям людини, повинно бути красивим, і вважалося обов'язком для кожного учня вирощування квітів та доглядати за ними. Це приваблювало дітей, ставало для них творчістю, звичкою і потребою. В такій систематичній регулярній праці виховувалося уміння все робити самостійно.

У своїй багаторічній педагогічній практиці Василь Олександрович намагався апелювати до системи естетичного виховання своїх учнів засобами природи, живого світу в нїй, різних видів і жанрів мистецтва, різних видів продуктивної праці для формування чуттєвого світу. Природа та її поетичне оспівування в художніх творах, на його думку, відіграє помітну роль в емоційно-естетичному розвитку дітей, який живиться образами, безпосередньо

взятими із зовнішнього світу. Він закликав учителів ретельно готувати дітей до сприймання краси природи, розширювати коло їхніх знань і досвіду. Естетичне виховання в ранньому дитинстві, на думку педагога, є не тільки засобом формування відношення до дійсності, а й водночас засобом морального, розумового виховання. Відчуття краси природи, оточуючих людей, речей створює у дитини особливий психічний стан, викликає безпосередній інтерес до життя загострює пам'ять, мислення.

В. Сухомлинський вважав, що естетичне освоєння природи не означає переробку того раціонального типу мислення, що набувається дітьми у процесі навчання природничих дисциплін, а передбачає інший шлях пізнання навколишнього світу. Це – шлях живого споглядання, межування, емоційного відчуття краси і довершеності природи.

Отже В. Сухомлинський побудував струнку педагогічну систему, центрами якої стали людина і природа. Суспільне виховання, на його думку, не повинно відокремлювати дитину від навколишнього середовища, а, навпаки, зобов'язане максимально враховувати особливості її розвитку як природної істоти. Природа у В. Сухомлинського – не просто фон для успішного навчання і виховання дітей, не лише допоміжний засіб впливу на емоційно-вольову сферу виховання, а перворodne джерело життя, основа радості людського буття. Цілісний підхід В. Сухомлинського до природи як естетичного засобу, є плідним і в наш час [19].

Аналіз творчої спадщини В. Сухомлинського дає можливість стверджувати, що він намагався, щоб дітей оточував не тільки світ природи, а й світ праці, творчості. Адже краса людини найяскравіше розкривається в праці. Одним із важливих виховних завдань сучасної школи Сухомлинський вбачав в тому, щоб творча праця самих дітей розвивала, поглиблювала благородні устремління до красивого, до насолоди естетичними цінностями.

Василь Олександрович був переконаний в тому, що єдність праці й естетичного виховання досягається тим, що людина, пізнаючи світ працею, створює красу, утверджуючи цим у собі почуття краси праці, творчості,

пізнання. Він дбав про те, щоб кожен підліток знаходив у праці багатий, радісний світ особистого естетичного життя. З його ініціативи кожен учень початкових класів на своїх присадибних ділянках саджав Яблуню Матері, Яблуню Батька, Яблуню Бабусі. Створювали Сади троянд – ці куточки були для дітей ще одним віконцем, через яке відкривається естетичний світ людини. Педагог дбав про те щоб у дитячі роки праця облагороджувала почуття його вихованців, відкривала перед ними красу навколишнього світу.

Естетико-педагогічні ідеї В. Сухомлинського ніколи не мали лише споглядальний характер. Ставленню до природи, яке виховував педагог у дітей, була притаманна дійова спрямованість, що матеріалізувалась у конкретних вчинках. В. Сухомлинський вважав це необхідним «олюдненням речей». Логічно і просто пояснює він цей феномен: деревце, що виросло з посадженого рукою дитини жолудя, стає для неї найдорожчим деревом у світі [53]. Педагог розробив цікаві форми творчої праці дітей у природі. Можна вважати показовим те, що його турбував не лише процес праці, а й мотиви, якими вона освячена. Перевагу він безумовно віддавав морально-етичній мотивації, що народжувало яскраві нестандартні форми виховної роботи.

На нашу думку, в досвіді В. Сухомлинського представляє інтерес використання свят як засобу активного залучення дошкільників та молодших школярів до краси людини, її праці і неповторної краси природи. Зокрема, оригінальний підхід В. Сухомлинського до організації свят в природі, на наш погляд, полягає в тому, що вони були спрямовані на розвиток у дітей здатності дорожити живим і прекрасним. Так, у Павлиській школі була добра традиція відзначати Свято птахів. Проводилось воно тоді, коли прилітали ластівки, і було святом найменших вихованців. Діти випускали на волю птахів, яких підібрали взимку напівзамерзлимими і виходили потім у пташиній лікарні. Крім того, діти дарували в цей день один одному голубів. Не менш цікаво проходило і Свято квітів, яке проводилось наприкінці травня, на осіннє свято - наприкінці вересня. Кожен учень приносив кілька квіток, вирощених на грядці або зібраних у лісі, в полі, показуючи своє вміння в складанні букета. Після занять

школярі заходили до товаришів подивитися їхні клумби, кімнатні квіти, а гурток юних квітників у цей день влаштовував огляд кращих куців троянд, клумб. До школи приходили батьки, кожен за бажанням брав собі в теплиці або на грядці розсаду квітів. Цими традиціями В. Сухомлинський виховував добрі почуття, моральні й естетичні, поглиблював стосунки дружби і товаришування, виховував любов і дбайливе ставлення до природи, що позитивно впливало на естетичний розвиток вихованців.

Ідея єднання праці і краси яскраво виступає в трудових святах Першого Снопа, Першого Хліба, на яких молодші діти брали участь у ролі спостерігачів. Разом з тим, глибокі емоційні враження від цих свят залишали слід в емоційній пам'яті майбутніх школярів, пробуджували цікавість до шкільного життя. Заслуговує на увагу традиційне Свято Матері. В цей день діти дарували матерям подарунки, зроблені або вирощені своїми руками: квіти, малюнки тощо.

Крім подорожей в природу в «Школі радості» організовувалися подорожі у світ праці – до колгоспного зерносовища, на тваринницьку ферму, до умільців-майстрів машинно-тракторної станції. Під час таких подорожей дітей надихало, захоплювало не тільки те, що пов'язане з красою природи, а й те, що становить саму суть людини – служіння суспільству, людям. Зі своїми вихованцями він так організовував виховну роботу, що їхня трудова діяльність була водночас і естетичною діяльністю. Василь Олександрович робив все для того, щоб естетика життя стала передусім красою праці в усій її різноманітності, багатогранності. Він зауважував: «Повага до самого себе неможлива, немислима без переживання краси того, що робиш – краси процесу праці. Сплав цих почуттів і майстерності – це, за моїм глибоким переконанням, і є те, що прийнято називати творчістю, творчим ставленням до праці» [20].

Особливе місце відводив В. Сухомлинський дитячій творчій праці як фактору естетичного виховання. З врахуванням віку дітей він розробив комплекс естетично насиченої праці для дітей – це участі, в створенні куточків краси в школі і дома; вирощування квітів, художня праця по створенню

оточуючого естетичного середовища в школі, кімнаті казки. Своєю практичною діяльністю В. Сухомлинський довів, що праця в ім'я створення краси облагороджує дитяче серце, попереджує байдужість; займаючись такою працею, діти стають добрішими, чутливішими.

Дошкільний та молодший шкільний вік сприятливий для естетичного розвитку. Емоційна чутливість, безпосередність вияву почуттів, підвищена вразливість створюють психологічні та педагогічні передумови необхідні для розвитку музичного сприймання у дітей. Здатність музичного сприйняття формується у процесі активної діяльності, охоплюючи всю сферу естетичної свідомості. Сприйняття набуває творчого характеру в тих випадках, коли музика дістає емоційний відгук у дітей.

З огляду на сказане та розглядаючи питання засобів естетичного виховання дітей, В. Сухомлинський важливу роль надавав музиці, тому що її виключна емоційна насиченість, діючи на людину, доторкується до всіх сторін духовного життя. Закладені в музичному творі виховні можливості можуть повністю реалізуватися тільки тоді, коли дитина вивчає музику активно та з розумінням, а тому треба, насамперед, навчати, слухати та сприймати її. Розгляд процесу музичного виховання у спадщині В. Сухомлинського як складного пізнавального акту, виділення в ньому емоційного та пізнавального аспектів, за безперечною перевагою емоційного, викликає значний інтерес. Мається на увазі дві сторони пізнання, які тісно взаємопов'язані та доповнюють одна одну. Важливе завдання, яке педагог повинен ставити під час слухання музики – це визначення емоційної реакції на мелодію і водночас навчання дітей розуміти музику в усій її красі та неповторності. Розглядаючи емоційне ставлення до музики, В. Сухомлинський виділяє саме естетичне єство музичного змісту, бо за його твердженням саме емоції є основним засобом здобуття естетичного змісту музичних образів. Таким чином, Василь Олександрович ще раз наголошує на ролі музичного мистецтва у пробудженні естетичних відчуттів, у розвитку емоційної культури підрастаючого покоління.

Музика – це мова почуттів. Мелодія передає найтонші відтінки почуттів,

недоступні слову. Музика починається там, де кінчається слово.

Музика і співи у школах, на думку Василя Олександровича, – не тільки навчальний предмет, а й могутній засіб виховання, який має надати емоційного й естетичного забарвлення всьому духовному життю людини [53, 553].

В естетичному вихованні взагалі і в музичному особливо важливі психологічні настанови, якими вихователь керується, залучаючи дітей до світу прекрасного.

У своїй педагогічній діяльності В. Сухомлинський завжди пов'язував музику з життям. Найважливіше завдання під час сприйняття музичних творів, стверджував педагог, є надання можливості відчутти, що «джерелом краси музики є краса навколишнього світу» [53].

Василь Олександрович дуже часто пропонував своїм вихованцям мандрівки у «світ краси». Мета цього засобу полягала у створенні певних умов для сприймання неповторної краси навколишнього світу: «Кожна людина освоює і красу природи, і музичну мелодію, і слово. І це освоєння залежить від її активної діяльності, під якою ми розуміємо працю і творення, думку і почуття, які сприймають, створюють і оцінюють красу. Чим більше в природі предметів, олюднених емоційним сприйманням, пережитих як краса навколишнього світу, тим більше краси бачить людина навколо себе, тим більше хвилює, зворушує її краса - і створена іншими людьми, і первозданна, нерукотворна» [53, 378].

Його вихованці слухали перш за все музику садів, полів, спочатку учились сприймати, переживати красу оточуючого, переходили від слухання музики лісу до слухання музичних творів. В «Школі радості» малюки під час прогулянок з задоволенням прислухались до бджолої арфи, дзижчання джмеля, щебетання пташок, гуркотіння грому. Це дало можливість дітям з більшою зацікавленістю слухати серйозні твори, зокрема, твори Баха, Чайковського, Бетховена. Вони слухали їх серед природи і створювали в своїй уяві картини боротьби між добром і злом, і саме в ці хвилини у них пробуджувалось бажання зробити щось хороше, красиве, фантастичне. Тут

відбувалось органічне поєднання природи і музики, адже музику педагог вважав джерелом збагачення емоційної пам'яті. Не буде перебільшенням сказати, що використання «музики природи» як засобу виховного впливу – педагогічна знахідка В. Сухомлинського, одне з важливих положень його педагогічної системи [9].

Нами простежено, як у його творах «краса природи і музика життя» розкриваються за допомогою системи педагогічного впливу:

а) організація спостереження за народженням і розквітом краси (спостереження за забарвленням листя в різні пори року, за лісом у різні години доби, цвітінням садів тощо);

б) пошук куточків краси і хвилин краси, які залишають в серцях дітей незабутні враження;

в) розвиток в учнів емоційної пам'яті - пам'яті на сприймання прекрасного;

г) естетичне бачення і переживання краси передбачають високий рівень культури відчуттів і сприймань, що досягається систематичними вправами органів чуттів.

Процес музичного виховання В. Сухомлинський тісно пов'язував із вихованням почуттів, емоційним світом школярів. Він вважав, що виховання емоцій є не вузьким завданням, а еством усього виховного процесу, становлення морального обличчя людини.

Аналіз теоретичної спадщини праць В. Сухомлинського свідчить, що він був глибоко переконаний в тому, що краса музики – могутнє джерело думки. Під впливом музики в уяві дитини народжуються яскраві образи, оживляється думка, «Без музичного виховання неможливий повноцінний розумовий розвиток дитини. Першоджерелом музики є не тільки навколишній світ, а й сама людина, її духовний світ, мислення, мова» [53, 192]. Педагог наголошував, що музика, як і природа, казка – виховує дитину, олюднює почуття. Музична мелодія – це мова людських почуттів.

Вражає те, що, використовуючи досить скромні музичні засоби,

В. Сухомлинський в роботі з дітьми досягав такого естетичного різня, якого не завжди досягають великі музиканти – виконавці з підготовленими слухачами. У цьому виявилась творча обдарованість вченого, вміння оцінити всю глибину та естетичну цінність найскромнішої невеличкої п'єси, народної пісні чи творів світового музичного мистецтва.

Усі висловлювання педагога про музичне виховання дітей молодшого шкільного віку пронизує думка про те, що дитина цього віку – «піддатливий матеріал» для виховання.

Активної діяльності потребує і сприймання творів мистецтва. Ця діяльність полягає в естетичній оцінці, у глибокому переживанні якостей, що має предмет сприймання сам по собі. Чутливість сприймання мови музики, розуміння її залежить від того, як у дитинстві сприймалися музичні твори. В. Сухомлинський склав власну програму слухання музичних творів, яким на уроці відводилась більша половина часу. Спочатку діти вчилися розуміти музичну мелодію, потім слухали прості п'єси, але кожному твору передувала бесіда, завдяки якій у дітей з'являлись уявлення про картину чи переживання, передані специфічними засобами музики.

Н. Карапузова зазначає, що «для комфортності інформаційно-предметного середовища велике значення має естетичне наповнення – художнє оформлення (живопис, скульптури, мозаїки, вітражі тощо), оптимальне кольорове вирішення експозицій, навчального обладнання, меблів і всього інтер'єру, зручність і надійність у роботі із засобами навчання, оптимальний розподіл яскравості в полі сприймання зорової інформації, використання музичного супроводу навчально-трудова процесів тощо» [24].

Багато уваги приділяв В. Сухомлинський творчості учнів у галузі музичного мистецтва. Він наголошував: «Створювати нові музичні твори можуть лише окремі люди, але розуміти мову музики, користуватися скарбами музики в духовному спілкуванні під силу всім» [47]. На його думку творчість дитини виявляється у тому, що він намагався кожного учня своєї школи прилучити до гри на музичному інструменті, до участі в хорі, де якраз і

проявляється музична творчість дітей.

В естетичному вихованні і, зокрема в музичному, Василь Олександрович надавав особливого значення важливим психолого-педагогічним настановам, якими вихователю слід керуватися, залучаючи дітей до світу прекрасного. Він говорив: «Для мене головною була настанова на виховання здатності емоційно ставитися до краси і потреби у враженнях естетичного характеру» [53]. Важливу мету всієї системи виховання він вбачав у тому, щоб школа навчила людину жити в світі прекрасного, щоб людина не могла жити без краси, щоб краса світу творила красу в ній самій.

В естетичному вихованні дуже велике значення має обстановка, що оточує дитину. Усе, що бачить дитина, переступивши поріг школи, все, з чим вона стикається, повинно бути красивим. Естетичність обстановки створюється такою гармонією нерукотворного і зробленого людиною, яка пробуджує почуття радості. Творення краси дітьми, підлітками, юнаками і дівчатами – ціла галузь виховної роботи. Для кожного віку в нас вироблено комплекс естетично насиченої праці. У цій праці – єдність потрібного і красивого [39, 156].

Вся педагогічна система В. Сухомлинського пов'язана з народною педагогікою, національною системою виховання. Традиції Павлівської середньої школи відображають духовні та історичні традиції народу. Педагог на практиці поєднав наукову педагогіку з народною, без цього діалектичного зв'язку він не мислив систему виховання.

Значне місце у змісті естетичного розвитку дітей займала народна пісня, як жанр фольклору та виховний засіб народної педагогіки. «Народні пісні для дітей це перші й найяскравіші сторінки для читання мови почуттів...» - наголошував педагог [45]. Разом з дітьми Василь Олександрович слухав чудові народні пісні, і в кожній пісні намагався відкрити їм велике емоційне багатство, її дух і зміст. Прагнув, щоб кожна прослухана пісня пробуджувала естетичні почуття, давала емоційний поштовх для розуміння її підтексту. Тим самим, вважав В. Сухомлинський, забезпечується комплексний вплив на інтелектуальну та емоційну сферу дитини, підвищується якість розумового

морального, естетичного виховання учнів. Підтвердження цьому ми знаходимо в його працях «Серце віддаю дітям», «Павлиська середня школа», «Народження громадянина», «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», в яких зазначається, що «мелодія і слово рідної пісні – це могутня виховна сила» [51].

Вихованці В. Сухомлинського співали і слухали такі зразки українського музичного фольклору, котрі увійшли до скарбниці світової художньої культури, а саме: «Ой на горі та й жінці жнуть», «Подольночка», «Дивлюсь я на небо» та інші.

Навчаючи дітей слухати музику природи, В. Сухомлинський тим самим наближував їх розуміння і сприймання прекрасного в музичному мистецтві і відкривав перед своїми вихованцями красу людини. Діти вчилися помічати те, що раніше здавалось звичайним. Педагог вбачав у народній музиці той найбільш сприятливий фон, на якому виникає духовна єдність вихователя і вихованців. Слухаючи народні мелодії, проникаючи в глибини народної творчості, осмислюючи красу народної музики, вчитель і учень здатні краще зрозуміти один одного. На думку Василя Олександровича, саме музика несе в собі глибокий зміст переживань та естетичних почуттів, - музика виховує душу, олюднює емоції, відкриває в дитячому серці джерело людських почуттів.

Особливу роль у естетичному розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку та формуванні творчої особистості В. Сухомлинський відводив народній казці. Він зазначав, що складена серед природи дитяча казка є цілим духовним світом, який визначає зміст і спрямованість думок, почуттів, переживань. Казку педагог розглядав як сприятливий ґрунт для формування естетичної чутливості дітей, для розвитку їх мислення, фантазії, мови. «Казка – це, образно кажучи, світлий вітер, що роздмухує вогник дитячої думки й мови» [63, 33].

Своєю багаторічною працею він довів, що казка розвиває мову і мислення сильніше, ніж будь який інший засіб, тому, що казкові образи яскраво емоційно забарвлені, слово казки живе в дитячій свідомості. На думку вченого, казка сприяє активному росту духовного життя дитини, його почуттів, фантазії. Вона

невід'ємна від краси, сприяє розвиткові естетичних почуттів, без яких неможливе благородство душі, щира чуйність до людського нещастя, горя, страждань. Завдяки казці, дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем. «Казка – це зернина, з якої проростає паросток емоційних станів і ситуацій», це «активна естетична творчість, що захоплює всі сфери духовного життя дитини – її розум, почуття, уяву, волю» [29].

Надаючи великого значення естетичному оточенню, в якому діти повинні слухати і складати казки, педагог створив Кімнату казки, де кожний наочний посібник, кожна картинка загострює сприймання художнього слова, викликає у дітей інтерес. Василь Олександрович наголошував, що чим цікавіше казка і чим незвичайніша обстановка, в якій перебувають діти, тим сильніша гра дитячої уяви, тим несподіваніші образи створюють малюки. Він не тільки сам створював відповідну обстановку, а й підключав до посильної праці своїх вихованців, намагався, щоб праця в Кімнаті казки приносила дітям естетичну насолоду, викликала позитивні емоції.

Багаторічний досвід роботи дав можливість вченому-педагогу зробити висновок, що від життєвої емоційної школи, від глибини співпереживання радощів і прикрощів інших людей залежить і сприймання дітьми художніх творів. Художній твір виховує емоційну й моральну культуру тільки тоді, коли зерна цієї культури сіються в юну душу тонкими емоційно-моральними відносинами [31]. На його думку, через художні образи діти збагачують свої почуття, емоції, пізнають різноманітність навколишнього світу. Одночасно відбувається їхній загальний мовленнєвий розвиток. Правильне опрацювання художнього твору сприяє єдності морального, розумового, естетичного виховання дітей і кожної особистості, зокрема. Тому так важливо вчити дітей сприймати твори художньої літератури через активну естетичну діяльність.

Звертаючись до духовної спадщини талановитого педагога, вченого, письменника, ми знаходимо у ній науково обґрунтовану концепцію читання у молодшому шкільному віці. Дитячі читання В. Сухомлинський розглядав у нерозривному поєднанні з іншими найважливішими засобами виховання і

розвитку: книжка і природа, книжка і праця, книжка й інші види мистецтва, книжка і літературна творчість. Наголошуючи на неоціненному значенні книги у духовному розвитку дитини В. Сухомлинський звертав увагу насамперед на формування у молодших школярів уміння читати. Причому вміння читати він розглядав у широкому смислі цього поняття. І найперше – вміння бачити в тексті художнього твору його глибокий зміст, який культурою епохи, історією, духовним досвідом письменника; здатність читача самостійно засвоювати з прочитаного найкраще і найцінніше, що виробило людство протягом століть. Для цього дитина має бути чутливою до змісту краси слова, до його найтонших відтінків. Прилучення молодших школярів до емоційно насиченого творчого читання здійснювалось у ході колективного читання і художніх розповідей.

Аналіз архівних документів свідчить про те, що В. Сухомлинський приділяв велику увагу підбору дитячих книжок для читання у молодшому шкільному віці. В основу комплектування книжок для його шкільної бібліотеки були покладені такі критерії: художня література, зміст якої утворює найважливіші загальнолюдські цінності, відображає національну і світову історію, духовну й матеріальну культуру, мистецтво. Педагог наголошував на тому, що потрібно насамперед враховувати індивідуальність дитини, тільки тоді можна знайти саме ту книжку, яка торкнеться найпотаємніших струн її душі, і можна зрозуміти, що саме вона не залишить дитину байдужою. Це неодмінно повинна бути високохудожня література.

Так вченим було створено «Золоту бібліотеку дитинства», куди увійшли найцінніші книжки. Бібліотека для молодших школярів мала 4 відділи: до першого входили класичні твори вітчизняної та зарубіжної літератури; до другої – різні за тематикою оповідання сучасних письменників; до третього – казки, вірші, байки, які призначались лише для позакласного читання. Дитина вибирала їх самостійно; до четвертого відділу – подана у доступній формі давньогрецька міфологія. Зміст усіх розділів був покликаний розвивати в дітей уяву, спостережливість, світогляд, виховувати почуття прекрасного. Василь Олександрович наполегливо проводив думку про незмінну роль художньої

літератури в пізнанні життя, вона дає широкий досвід, сприяє розвитку інтелекту, розвиває в ній не тільки відчуття краси, а й розуміння життя.

Завданням виховання високих моральних, естетичних, гуманістичних почуттів дитини присвячена і прекрасна літературна творчість В. Сухомлинського, безпосередньо адресована юним читачам. Його книжки «Гаряча квітка», «Казки Школи під Голубим небом», «Чиста криниця» містять величезний потенціал духовних цінностей, які збагачують дитину, розкривають перед нею красу рідного слова, навчають людяності і мудрості [29].

Безцінним скарбом є написані В. Сухомлинським оповідання і казки, які несуть в собі великий емоційно-естетичний заряд. Педагог розповідав дітям казки про красу пшеничного поля і лагідні промінці сонця, червону троянду, лісові розмови дерев і кущів, про квітку сонця та пахучі яблука, про волошки та конвалію. Емоційно-образні оповідання та казки Василя Олександровича зворушують дітей емоційністю слова, несуть неабияке глибоке естетичне навантаження. У нього є цілий ряд оповідань, казок для дітей, цінність яких, на нашу думку, полягає в тому, що вони примушують дітей замислитись про те, що краса відкривається тільки уважній, мудрій, добрій людині. Ця думка розкривається педагогом в казках «Весняний вітер», «Два метелики», «Флейта і вітер» та інші. Так, в оповіданні «Пурпурова квітка» Василь Олександрович у доступній для дітей формі розкриває красу троянди в найдрібніших її деталях: «Серед ночі народилась Квітка троянди. Розпрямились ніжні пурпурові пелюстки. Народилася нова квітка.... На пурпурове тло впала краплина роси, здригнулася і теж стала пурпуровою, заграла переливами пурпурових барв...» [29]. Отже, читаючи його оповідання, казки, в яких використані порівняння, метафори, алегоричні образи, діти самі вчаться порівнювати, аналізувати, спостерігати, робити висновки.

Разом з дітьми-шестирічками створював педагог книжки-картинки. Ця необхідність виникла із-за відсутності хороших книжок для найменших. Адже діти цього віку мислять образно, намальовані картинки дозволяють їм сприймати твір емоційно, краще запам'ятовувати. Спостерігаючи за

вихованцями в «Школі радості», а потім за учнями початкових класів, Василя Олександровича турбувало те, що діти дуже часто читають невиразно, їхнє читання рідко має емоційне забарвлення, і зробив висновок, що читання збагачує життя дітей лише при умові, коли воно торкається найпотаємніших куточків їхніх сердець [20].

Аналіз педагогічної спадщини В. Сухомлинського показав, що від краси природи та слова він переходить до ролі образотворчого мистецтва в розвитку естетичного сприймання. Розглядання дітьми картин, на думку педагога - це теж складний засіб емоційно-естетичного впливу, як і музика.

Складним засобом емоційно естетичного впливу на дітей є споглядання картин, пояснюється це тим, що, «конкретність, образність мислення в дитячі роки утруднює розкриття перед вихованцями узагальнюючого змісту образотворчого мистецтва» [18].

Успішна реалізація естетико-виховних можливостей творів образотворчого мистецтва залежить від створення сприятливих умов для їх повноцінного сприймання. В. Сухомлинський завжди дотримувався думки про необхідність навчання дітей за допомогою досконалих наочно - методичних посібників. Адже демонстрація якісних поліграфічних репродукцій допомагає дітям зосередитися на художньому творі, послідовно й уважно його розглянути.

При розгляданні картин найбільш міцним з посеред інших методів є порівняння. Застосування цього методу допомагає навчити дітей самостійно розрізняти види, жанри, техніку образотворчого мистецтва; відчувати відмінність репродукцій від оригіналів, підробок від високохудожніх творів. Застосування цього методу виявляється дуже доречним тоді, коли дитині ще важко висловити своє особисте ставлення.

Під час розгляду картин В. Сухомлинський виділяв дві сторони: зовнішню - передачу та сприйняття конкретних образів, внутрішню - світ людських почуттів, які передаються від художника до дитини. Конкретне мислення дитини дозволяє побачити зовнішню особливість художнього твору. Емоційний стан художника та його твору дуже складний для розуміння дітей.

Для глибокого, усвідомленого сприйняття в Павлиській школі застосовувався метод повторного сприйняття контрастних творів. Повторне сприйняття художнього твору дозволяло на основі нових знань, нових надбань в сфері соціального досвіду, довгого процесу осмислення раніше побаченого, яскравіше сприймати образи, художню цінність твору, передати свої почуття при сприйманні побаченого.

Думка В. Сухомлинського про те, що повторне розглядання картин збагачує, розвиває емоційну пам'ять, виховує те, що можна назвати загостреністю сприйняття краси [15], цілком підтверджувалася практичним досвідом учителів Павлиської школи.

Для того, щоб діти зуміли емоційно сприймати твори мистецтва, отримувати від нього естетичну насолоду, педагог розпочинав роботу з «азбуки живопису», якою є безпосереднє спостереження природи. Адже саме в природі дитина має пройти тривалу «школу почуттів» [23]. Після таких спостережень діти по-іншому сприймають зміст картини, і це є новою «сходиною емоційного розвитку». Як наслідок таких подорожей в Павлиській школі учні початкових класів створювали свої маленькі «картинні галереї», зберігали репродукції картин.

Під впливом почуттів задоволення і радощів, що виникли в контакті з мистецтвом, зростає напруженість і активність психічних процесів. Контакти з мистецтвом привчають до спостережень, збагачують уяву, розвивають пам'ять і мислення, впливають на формування поглядів і волю дітей. Але емоційний вплив у формуванні духовної культури дитини можуть забезпечити лише вдало підібрані засоби виховання.

Вагоме місце в естетичному розвитку особистості Василь Олександрович відводив художньому слову, в якому вбачав могутній засіб виховання «витончених почуттів». Він наголошував, що в роки дитинства найважливіше виховне завдання полягає в тому, щоб слово, з його багатогранною, радісною красою стало невичерпним джерелом і засобом пізнання прекрасного. Разом з своїми вихованцями В. Сухомлинський подорожував до «джерел рідного

слова». Він йшов зустрічати ранкову зорю, слухати пісню жайворонка й бриніння бджіл, щоб проникнути в найбагатший, доступний дитині світ – світ слова. Педагог не уявляв повноцінного естетичного, емоційного й морального виховання дітей без таких подорожей. Він радив своїм колегам: «Слово – це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру. Вміти користуватися ним – велике мистецтво. Словом можна створити красу душі, а можна й спотворити її. Тож оволодіймо цим різцем так, щоб з-під наших рук виходила тільки краса!» [23]. В. Сухомлинський називав поетичне слово еліксиром для дитячого мозку, повітрям для крил думки». В своїй праці «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» він наголошував на тому, що поетичне слово - це прекрасна школа емоційного життя, в якій діти осягають мову почуттів.

Аналіз праць В. Сухомлинського свідчить, що певне місце в своїй роботі він відводив творчості дітей, вважав, що образи, сприйняті і водночас створені дітьми, несуть в собі емоційне забарвлення. Емоційна насиченість сприйняття - духовний заряд дитячої творчості. Педагог був глибоко переконаний, що без емоційного піднесення неможливий нормальний розвиток клітин дитячого мозку. Спостерігаючи протягом багатьох років розумову працю старших дошкільників та учнів початкових класів, він переконався, що в період великого емоційного піднесення думка дитини стає особливо ясною, а запам'ятовування відбувається найінтенсивніше. Думки дітей невід'ємні від почуттів і переживань. Емоційна насиченість процесу навчання, особливе сприймання навколишнього світу, - це вимога, що висувається законами дитячого мислення.

Своєю практичною роботою над розвитком дитячої творчості він довів, що самостійна творчість допомагає дитині відкрити красу навколишнього світу. Правильність цього висновку В. Сухомлинського підтверджують образні зразки розповідей і казок, які склали самі вихованці педагога: хвилі грають в жовтому морі пшениці, на високій тополі шепоче листя та ін. Яскраві епітети, вдалі метафори, які просліджуються в розповідях та дитячих казках свідчать про те, що педагог зумів пробудити в свідомості своїх вихованців глибоку

сприйнятливості до краси оточуючого світу, розвинув здатність їх творчості. Самостійні твори дошкільників виступають в досвіді В. Сухомлинського першим кроком емоційного пізнання дітьми краси навколишнього світу.

Одним із засобів естетичного розвитку дітей молодшого віку в педагогічній спадщині В. Сухомлинського була гра.

Продовжуючи ідеї А. Макаренка про особливу роль гри саме в молодшому віці, В. Сухомлинський вбачав у грі «величезне світле вікно, через яке в духовний світ дитини вливається життєдайний потік уявлень, понять про навколишній світ» [23]. На його думку, саме в грі розкривається перед дітьми світ, творчі можливості особистості, без гри немає і не може бути повноцінного розумового розвитку.

Для В. Сухомлинського гра була складовою частиною естетичного розвитку дітей, адже гра – починається там, де краса. Гра має бути присутньою і в трудовій діяльності, і в навчанні. Він писав, що оскільки праця маленької дитини немислима без естетичного начала, то, отже, й трудова діяльність у молодшому віці тісно пов'язана з грою» [47]. Поєднуючи її з навчанням, вчений застерігав педагогів від того, що замінити навчання грою не можна, але і не можна «відгородити стіною» навчання від гри.

Добре знаючи вікові особливості дошкільників, Василь Олександрович радив вчителям уважно ставитись до дитячої гри, так як для дітей гра – це найсерйозніша справа, саме в грі діти краще засвоюють матеріал. З цією метою В. Сухомлинський створював у навчально-виховному процесі ігрові ситуації, уміло застосовував демократичний стиль керівництва грою, залучав дітей до творчості, фантазії. Завдяки іграм, створеним педагогом, діти набували життєвого досвіду, духовно зростали.

В системі роботи «Школи радості» було правилом залучення дітей до ігрової діяльності. Діти складали казки про росинку, сріблясті павутинки та пурпурові намистинки, кричали, бігали, гралися. Уроки мислення в Куточку Мрії будили натхнення, радість творчості у дітей. Такі ігри стимулювали пізнавальні інтереси дітей, розвивали їх духовно, естетично.

Шестилітки перед навчальним роком місяць жили в Саду здоров'я, спали в куренях, харчувалися в їдальні, купалися в ставку, зустрічали ранішню зорю, робили зарядку, посилено працювали. Створення педагогом ігрової атмосфери сприяло взаємовідносинам єдності, духовності, здоров'я, краси, саме тут реалізувалась педагогіка співдружності.

В практиці роботи Павлиської школи широко використовувалися народні дитячі ігри. Залучення дітей до інсценізації та драматизації народних ігор, використання народних іграшок – все це формувало у вихованців захоплення художнім досвідом предків, любов до національного, українського. На думку вченого, гра допомагає дітям сформувати правильні уявлення про добро і зло, красу, людську гідність, честь і безчестя.

Активно використовуючи походи, екскурсії, змагання та народні ігри з хороводами, піснями та танцями, В. Сухомлинський зміцнював дитячий колектив, формував моральні якості вихованців, їх національну свідомість. Створення виховуючих ситуацій, позитивних взаємовідносин – все це було умовою формування в колективі дисципліни, обов'язку, відповідальності, організованості та порядку, викликало позитивні емоції.

Нашим дослідження встановлено, що В. Сухомлинський теоретично осмислюючи педагогічний досвід зробив важливий висновок про те, що для естетичного виховання особистості потрібна цілісна система різноманітних педагогічних впливів, а не окремі засоби, так як кожний із них має свою специфіку, по-різному впливає на розвиток дитини. Він виявив необхідність та важливість вирішення проблеми гармонії педагогічних впливів.

Талановитий педагог в нових умовах розвитку та становлення школи на практиці вирішував проблему дії на особистість цілого комплексу засобів, які забезпечують вплив краси на інтелектуальну та емоційну сферу учнів, вироблення умінь та навичок втілення прекрасного в життя. Відстоюючи принцип всестороннього естетичного виховання, педагог проводив основну лінію у вирішенні даної проблеми – у виховному процесі все життя та діяльність дитини повинно давати матеріал для естетичних переживань. Тільки

при такій умові, за його справедливим твердженням, краса може увійти в коло інтересів дитини, в її думки, вчинки, прагнення.

Висновки вченого про широкий спектр кожного педагогічного засобу, його значимість, необхідність всього комплексу впливів в їх діалектичній єдності та взаємообумовленості, цілої системи засобів в її постійному розвитку є вагомим внеском в теорію і практику естетичного виховання.

Отже, аналіз спадщини В. Сухомлинського показав, що ефективність естетичного виховання він розглядав у прямій залежності від умілого підбору і використання естетичних засобів, від того, як педагог уявляє собі їх систему, уміє враховувати їх специфіку. У своїй педагогічній творчості В. Сухомлинський проявив глибоке розуміння діалектики педагогічного процесу причинно-наслідкових зв'язків у ньому, взаємозалежності і взаємопроникнення усіх сторін, елементів, складників виховання – його завдань, змісту, форм організації, засобів, методів, прийомів. Якщо, доводив він, у цілісній системі педагогічного діяння знехтувати хоча б одну якусь ланку, органічна єдність цієї системи порушується. Педагог зазначав, що у вихованні всебічно розвиненої особистості немає нічого другорядного, все важливе і якщо щось упущено, або зроблено неправильно, то руйнуються основи гармонії, якою є всебічний розвиток як єдине ціле.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна дійти висновку, що естетичне виховання дітей є складником усебічного гармонійного розвитку особистості. Дослідивши педагогічну спадщину В. Сухомлинського щодо естетичного виховання підростаючого покоління, можна стверджувати, що це актуальне питання, яке займало в його діяльності одне із провідних місць. Його погляди є актуальними і сьогодні. Для кожного вчителя, керівника освітнього закладу педагогічна спадщина В. Сухомлинського є невичерпною скарбницею пізнання, якою можна користуватися постійно.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу й узагальнення праць з дослідження педагогічної спадщини В. Сухомлинського, попри їх методологічну та науково-педагогічну цінність, виявлено недостатність розкриття соціально-педагогічних засобів виховання дитини. Основна увага приділялася дослідженню сутності, змісту, формам і методам функціонування окремих елементів виховного середовища (сім'ї, школи, позашкільних закладів та інших), констатувалася наявність між ними системних зв'язків. Актуальним залишається наукове обґрунтування виховного середовища дитини як соціально-педагогічного явища, його дослідження з позиції досягнення сучасної педагогічної теорії.

На основі теоретичного осмислення проблеми встановлено, що до структурних елементів виховного середовища належать безпосередні мікросередовища особистісного становлення дитини і соціально-виховні інституції, виховні потенції яких можна узгодити, акумулювати і спрямувати на дитину. Узгодження структурних складових виховного середовища дитини уможлиблюється завдяки існуванню спільної, чинної та дієвої мети і принципів.

Визначено і обґрунтовано соціально-педагогічні засади виховання дитини у спадщині В. Сухомлинського, а саме: цілепокладання (як системоутворювальний фактор), принципи (холізму, антропологічний, духовності, партнерства сім'ї та школи у діалозі культур, міжвідомчої взаємодії-), соціально-педагогічні умови (виховання в колективі; залучення до суспільно корисної і ціннісної праці; організація змістовного дозвілля; виконання вчителем посередницької ролі між дітьми і соціумом). Доведено, що принципи, соціально-педагогічні умови знаходяться у взаємозв'язку з цілепокладанням. Усі засади є взаємозалежними, принципи – наскрізними. Повнота реалізації цілепокладання і принципів забезпечується спеціально створеними соціально-педагогічними умовами. Розкрито особливості виховання дитини у спадщині В. Сухомлинського, здійснено їх філософсько-

педагогічне осмислення з позиції досягнень сучасної науки.

На підставі вивчення та узагальнення досвіду використання спадщини В. Сухомлинського з'ясовано, що: цілепокладання, принципи і соціально-педагогічні умови у вихованні дитини використовуються як алгоритм для практичних дій, найчастіше для розв'язання конкретних, вужчих проблем виховання; у нових соціокультурних реаліях соціально-педагогічні засади наповнюються новим змістом і меншою мірою є узгодженими і взаємозалежними; ініціатором розбудови виховного середовища дитини може бути будь-яка інституція, орієнтована на поліпшення становища дітей, створення для них сприятливих середовищ, а засадничою метою – актуалізація виховних потенцій громади (учнівської, батьківської, педагогічної, територіальної), реалізація яких потребує налагодження міжінституційної взаємодії.

Вивчення і аналіз спадщини В. Сухомлинського щодо естетичного виховання дітей дають можливість зробити висновок, що це актуальне питання по праву займає в його теоретичній і практичній діяльності одне із провідних місць. В його працях міститься не тільки аналіз окремих питань, а системний, комплексний підхід до вирішення проблеми естетичного виховання дітей як цілісного процесу, який складає один із важливих і невід'ємних компонентів всебічного гармонійного розвитку особистості.

Практика естетичного виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у педагогічному досвіді В. Сухомлинського становить цілісну, логічно завершену методичну систему, яка передбачала розробку основних засобів, методів, форм виховання у дітей естетичних почуттів, розгляд проблеми взаємозв'язку естетичного, розумового, морального, трудового та фізичного виховання дітей, а також використання досвіду В. Сухомлинського з даної проблематики в умовах сучасних освітніх закладів.

Встановлено, що у своїй педагогічній творчості В. Сухомлинський проявив глибоке розуміння діалектики педагогічного процесу, причинно-наслідкових зв'язків у ньому, взаємозалежності і взаємопроникнення цих

сторін, елементів, складників виховання – його завдань, змісту, форм організації, засобів, методів, прийомів.

Із педагогічної спадщини В. Сухомлинського нами виділені такі засоби виховання у дітей естетичних почуттів: музика, казка, гра, природа, розгляд картин, художнє слово, навколишнє середовище. Системний підхід вченого до естетичного виховання виявився в послідовному ускладненні завдань, змісту, форм з віком дітей: від сприйняття краси природи до складання казок і віршів; від сприймання творів мистецтва – до їх аналізу; від простих спостережень – до активної творчої діяльності. В. Сухомлинський ефективність емоційно-естетичного виховання розглядав у прямій залежності від умілою підбору і використання естетичних засобів, від того, як педагог уявляє собі їх систему, уміє враховувати їх специфіку.

Аналіз науково-практичного досвіду В. Сухомлинського, а також досвіду вчителів, працівників дошкільних закладів, які використовують ідеї видатного педагога з питань естетичного виховання дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у практиці своєї роботи, дає підставу стверджувати, що при їх умілому використанні зростає ефективність виховного процесу, забезпечується готовність дітей до майбутнього життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко К. Б. Використання ідей В. О. Сухомлинського у формуванні творчої особистості майбутніх педагогів. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2015. № 2. С. 7-9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2015_2_3.
2. Амонашвілі Ш. О. Дитина в гуманному навчально-виховному процесі. *Завуч*. 1999. № 9. С. 2-4.
3. Антонєць М. Я. Сучасні проблеми діяльності вчителя у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського : монографія. Київ : Четверта хвиля, 2013. 224 с.
4. Артеменко М. М. Природа й естетичне виховання учнів : навчально-методичний посібник. Київ : Рад. шк., 1984. 80 с.
5. Батрун І. В. Освіченість як чинник розвитку школярів у спадщині В. О. Сухомлинського. *Педагогічна майстерня*. 2014. № 4. С. 2-6; № 5 С. 12-14.
6. Бєх І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 1 : Особистісно-орієнтований підхід: теоретично-технологічні засади. 280 с.
7. Богущ А. Парадигма «дитинства» в контексті розвитку особистості дошкільника. *Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. Сковороди*. Переяслав-Хмельницький, 2003. С. 92-99.
8. Богущ А. Патріотичне виховання починається з доброти. *Дошкільне виховання*. 2014. № 11 С. 4-7.
9. Бондар Л. В. О. Сухомлинський про розвиток творчих здібностей учнів початкової школи. *Рідна школа*. № 8-9. 2013. С. 25-28.
10. Бондар Л. С. Педагогіка добра і духовності у виховній системі В. О. Сухомлинського. *Педагогічні науки*. Херсон : Видавництво ХДУ, 2009. Вип. 53. С. 168-172.

11. Борзих О. Пошуково-дослідницька діяльність як компонент творчої особистості школяра в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Наукові записки*. 2013. Вип. 123, т. 2. С. 34-42.
12. Василь Сухомлинський : наук. праці / упоряд.: П. Сікорський, Д. Герцюк. Львів : Бадікова Н. О., 2018. 252 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
14. Вихрущ А., Вихрущ В. Контроль і оцінювання у концепції розвивального навчання В. О. Сухомлинського. *Початкова школа*. 2002. № 9. С. 32–35.
15. Волканова А. Ідеї В. Сухомлинського в сучасному освітньому просторі. URL: <http://us.bdpu.org/ideji-vsuhomlynskoho-v-suchasnomu-osvitnomu-prostori.html>.
16. Выготский Л. С. Психология развития ребенка. Москва : ЭКСМО, 2003. 507 с.
17. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 375 с.
18. Горопашна Т. В. Гуманістичні поради-заповіді В. О. Сухомлинського. *Творче використання ідей Василя Сухомлинського в умовах реформування загальноосвітньої школи* : матеріали Всеукраїнської студент. наук.-практ. конф. Кіровоград, 2002. С. 15–16.
19. Гуцман С. Роль природи у виховній системі Василя Сухомлинського. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: методична спадщина педагога в контексті ідей Нової української школи* : збірник тез XXVI Всеукраїнських педагогічних читань. Рівне, 2019. С. 118-121.
20. Данилішина І. В. О. Сухомлинський – автор моделі школи радості. Якою має бути школа радості за сучасних умов? *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: методична спадщина педагога в контексті ідей Нової української школи*: збірник тез XXVI Всеукраїнських педагогічних читань. Рівне, 2019. С. 31-33.
21. Даценко О. Ідеї В. О. Сухомлинського в діалозі із сьогоденням. *Сільський*

- вісник*. 2003. 17 травня. С. 5–6.
22. Іноземцева С. В. Використання педагогічних ідей В. О. Сухомлинського в роботі з дітьми з особливими потребами. *Теорія та методика навчання та виховання*. Харків, 2008. Вип. 21. С. 55-61. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpkhnpu_ttmniv/2008_21/11.html.
 23. Історико-педагогічний альманах. В. О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю : збірн. наук. праць / за ред. О. Є. Антонової, В. В. Павленко. Житомир : ФО-П Левковець Н.М., 2017. Вип. 6. 252 с.
 24. Карапузова Н. Д. Ергономічне забезпечення інформаційно-предметного середовища навчального кабінету початкової школи URL: <http://westudents.com.ua/glavy/48388-ergonomchne-zabezpechennya-nformatsyno-predmetnogo-seredovischa-navchalnogo-kabnetu-pochatkovo-shkoli.html>.
 25. Каренчук С. Г. Теорія і методика виховання. Київ : Вища школа, 2005. 345 с.
 26. Киричок В. А. Гуманне ставлення до дитини : метод. посіб. Київ : Ін-т проблем виховання АПН України, 2004. 132 с
 27. Кон И. С. Ребенок и общество : историко-этнографическая перспектива. Москва : Наука, 1988. 270 с.
 28. Корчак Я. Как любить ребенка. Калининград : ОГУП, 2002. 367 с.
 29. Костюкевич Л. Казка як засіб формування загальнолюдських цінностей молодших школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: методична спадщина педагога в контексті ідей Нової української школи* : збірник тез XXVI Всеукраїнських педагогічних читань. Рівне, 2019. С. 33-38.
 30. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. Москва : Ин-т психол. РАН, 1997. 432 с.
 31. Лещенко М. Шкільне життя, казковий світ та особистість учня. Львів : Шлях освіти, 2002. 83 с.
 32. Луцюк А. М. Василь Сухомлинський про педагогічну майстерність учителя початкової школи. *Педагогічний дискурс*. Хмельницький : ПП

- Балюк І. Б., 2011. Вип. 10. С. 297.
33. Малиношевський Р. В. Соціально-педагогічні засади формування цілісного виховного середовища дитини у педагогічній спадщині В. Сухомлинського : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2011. 21 с.
 34. Мариновська О. Ідеї В. Сухомлинського у векторному аналізі виховного проекту. URL: <http://ru.osvita.ua/school/method/709/>.
 35. Медюк І. В. Навчаємо бути Людиною. Використання творчої спадщини В. Сухомлинського в освітньому процесі (2-4 кл.). Харків : Основа, 2018. 126 с.
 36. Новгородська Ю. Ідеї В. О. Сухомлинського живуть і розвиваються. *Рідна школа*. 2002. Листопад. С. 44–45.
 37. Обережно: дитина: В. О. Сухомлинський про важких дітей: темат. зб. / упор. Т. В. Філімонова. Луганськ : Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2008. 264 с.
 38. Омельчук В. Педагогіка В. Сухомлинського – педагогіка гуманізму / В. Омельчук// *Рідна школа*. – 2013. – № 8–9 – С. 28–30.
 39. Педагогіка : хрестоматія / уклад. : А. І. Кузьмінський, Л. В. Омеляненко. Київ : Знання-Прес, 2003. 700 с.
 40. Педагогічна спадщина Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі : посібник / за заг. ред. А. Л. Черній. Рівне : Волин. обереги, 2019. 280 с.
 41. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги / А. М. Бойко та ін. Київ : ВД «Професіонал», 2004. 576 с.
 42. Піроженко Т. О. Дитина у сучасному соціопросторі : навчальний посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 272 с.
 43. Пономаренко Л. В. Особистісно-орієнтований підхід як важлива умова ефективності процесу навчання в початковій школі. Харків : Основа, 2015. 176 с.
 44. Проскура О. Софія Русова і вітчизняна вікова психологія. *Світло*. 1997.

№ 4. С. 57–59.

45. Прядко О. П. В. О. Сухомлинський про основні принципи особистісно-орієнтованого навчання і виховання молодших школярів. URL: <http://klasnaocinka.com.ua/uk/article/dopovid-natemu--vosukhomlinskii-pro-osnovni-print.html>.
46. Рацул А. Б. Сухомлинський про сімейно-шкільне та родинне виховання. Наукові записки. Кіровоград : ДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 78 (1). 276 с.
47. Савченко О. Я. Розвиток особистості школяра – стрижнева проблема творчості В.О. Сухомлинського. *В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів* : монографія / упоряд.: О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко. Луганськ : Видво ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. С. 97–105.
48. Сараєва О. В. Виховання моральних цінностей школярів у педагогічній системі В. Сухомлинського. Педагогічні науки. Херсон, 2009. Вип. 53. С. 260–263.
49. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека: (Этика коммунистического воспитания). Педагогическое наследие. Москва : Педагогика, 1989. 288 с.
50. Сухомлинский В. А. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности. *Избранные произведения* : в 5 т. Киев : Рад. шк., 1979–1980. Т. 1. С. 130.
51. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Киев : Рад. школа, 1973. 288 с.
52. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. Київ : Рад. шк., 1978. 263 с.
53. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 3 : Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. 670 с.
54. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 4. 640 с.
55. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. *Вибрані твори* : у 5 т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 405–637.

56. Сухомлинський В. О. Сто порад учителям. Київ : Рад. шк., 1988. 304 с.
57. Сухомлинський В. О. Школа і природа. *Вибрані твори* : у 5 т. Київ : Рад. школа. 1977. Т. 5. С. 536–551.
58. Токарева Н. М. Шамне А. В. Вікова і педагогічна психологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2017. 480 с.
59. Тоцька Т. Використання літературних творів В. Сухомлинського. *Дошкільне виховання*. 2017. № 11. С. 11–12.
60. Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005. Кн. 2. 552 с.
61. Філософський енциклопедичний словник / голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абри, 2002. 742 с.
62. Чернишова А. М. Естетичне виховання учнів засобами мистецтва у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. С. 193-197.
63. Чумаріна М. Мандрівка в українську казку. Львів : Априорі, 2007. 112 с.
64. Шевченко О. Естетичне виховання молодших школярів на уроках літературного читання. *Початкова школа*. 2015. № 9. С. 21-24.
65. Юзик О. П. Вивчення ідей В. Сухомлинського в шкільництві та вищій школі Польщі. *Реформування сучасної освіти: діалог із Василем Сухомлинським* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (Рівне, 20 вересня 2018 р.). Рівне, 2018. URL: <http://roippo.org.ua/upload/iblock/bb7/tezi.rar>.